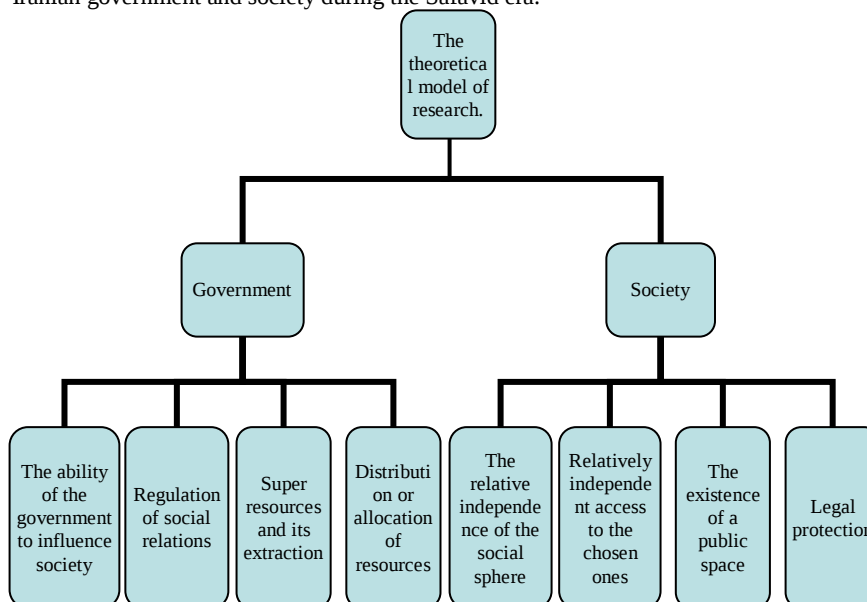

was presented by Max Weber, who defined it as "the monopoly of the legitimate use of force in a certain territory". In criticizing the above view, Joel Migdal has somehow attributed the inefficiency of the government in the path of transformation in societies, especially in the third world. Contrary to the view of the powerful and monopolistic government and superior to other institutions (Weber's view), the government is not an exclusive and coherent institution in Migdal's view. In this understanding of the government, the complexity of the government, the dispersion of power and the role of society in the authority of the government are determined. The innovation of this research is to identify the nature of the state and its social and political structure in the Safavid period.

Methodology

In order to investigate the purpose of this research, with a sociological approach and in the framework of the theoretical consideration of the components of Joel Migdal's strong government and strong society, and in the form of a qualitative method of the Iranian government and society of the Safavid era, documentary and library information was collected. The application of the theory of Parsons, Weber, Marx and other thinkers can be seen in various works and sources, especially for the analysis of the components of the political and social structure of Iran, but specifically by examining the available literature in the field of the application of Migdal's theoretical model about the state and society in the Safavid period. No results were found. According to Migdal, strong governments have the necessary abilities (ability to influence, regulate social relations, extract, distribute or allocate resources) to control social evolution, and weak governments are at the end of the spectrum of those who have these abilities. Migdal's theory is based on a model of interaction between government and society. He sees society not as a monolithic entity, but as a "mixture of social organizations" such as families, clubs, firms, or ethnic groups, and the state is only one organization among a large number of structures within society. Considering Migdal's theory, this article tried to analyze the relationship between the Iranian government and society during the Safavid era.

Result and Discussion

In this regard, first, the formation and institutional structure of the Safavid government was examined. How each of the Safavid rulers managed the society and the role of Qezelbash and clerics in the Safavid government shows the non-exclusivity of the government institution and the complexity of the relationship between the government and the society. Next, the social forces of the Safavid government were investigated. In general, there were five major social classes (courtiers and bureaucrats; clerics, scholars; Qazlbash and Mamluks; merchants, guilds and artisans; workers, farmers and women) in the Safavid era. In the next title, the relationship between government and society was discussed. In the analysis of this section, it can be concluded that Safavid Iran had a lot of growth in terms of cultural and political development and people's participation in the government, but the government could not overcome the society and create a creative management; Therefore, every time the condition of the people became worse, the previous sediments and old solutions became more active, and when the Safavid dynasty fell, the society weakened. Finally, the final title of the research was devoted to the gap and distance between the government and the society and the creation of a web-like society, and an attempt was made to compare the strong government and the strong society of Migdal with Safavid Iran. First, the criteria of Migdal's strong government were examined.

By examining the measure of the ability of the government to influence the society, it can be said that the inability of the Safavids to provide an efficient solution made them unable to influence the society and this relationship was mainly through the clergy. Therefore, the Safavids could not implement binding rules to regulate people's behavior.

By examining the criterion of regulating social relations, it can be seen that the regulation of social relations and high levels of social control improved the ability and capacities of the government in various fields, such as confronting foreign invasions, extracting resources, mobilizing and organizing people in order to carry out social transformation, and Qezelbash forces. Along with scholars and clerics, they were among the elements that formed the administrative apparatus of the Safavid government, and the government regulated social relations at the community level through these classes. Therefore, the Safavid government was limited by power networks such as Qezelbash and clerics, and the government was effective rather than effective.

By examining the criteria of extraordinary resources and extracting it, it was found that the Safavid government invited Shiite scholars from other regions of the Islamic world and welcomed them and paid special attention and support to these people, along with supporting Iranian scholars and handing over some important jobs and affairs. They turned the Shiite scholars into the axis and pillar of the Shiite cultural movement. In fact, one of the great sources that were available to the Safavids is the Shia religion. Each of the Safavid kings, taking into account the social and political conditions governing their rule, tried to benefit from the influence of scholars in the direction of the development and expansion of Shiism and the stabilization of their rule. During the period of Shah Abbas I, due to extensive changes in the government and the reduction of the power of the Qazalbash forces and the replacement of the third force consisting of Georgian and Circassian forces, conditions were created for the increase of the power of the scholars and their greater role in the country's political scene. Therefore, one of the extraordinary resources at the disposal of the Safavid kings is the clerical system and Qazlbash forces through which they managed the society.

In the examination of the fourth criterion titled distribution or allocation of resources, it was found that the Safavids considered their government to be reminiscent of the history of the Great Sassanid Kingdom and the legitimacy of the Shiite right to succeed the Prophet (PBUH). In fact, the Safavid kings did not seek to distribute the resources at their

disposal among other classes and simply sought to implement their personal recommendations. As soon as the Safavid kings ensured the stability and power of their government, they tried to take away all the powers that were given to religious scholars at the time of the establishment of this government and for special interests, and to establish a government based on the hereditary system. The actions of the Safavid kings had negative results that showed their effects at the end of the Safavid era, and as a result, with the weakening of the king's power and the occurrence of social and ethnic riots in the Safavid territory, the political power weakened and political instability increased. Therefore, it must be said that the Safavids lacked the necessary power in the field of control and distribution of resources. After examining the criteria of a strong government, then the comparison of the criteria of a strong Migdal society with Safavid Iran was discussed. In this regard, four criteria were examined.

By examining the criterion of the relative independence of the social sphere from the government, it was found that the political history of Iran indicates that local and popular institutions and their thought do not have a proper place. Governments throughout history have been mainly absolutist, autocratic and self-centered, and this problem has led to the formation of the system of centralism and ultimately the relative lack of independence of the society. During the Safavid era, the existence of weak government and powerful social leaders made people constantly fight to protect themselves, and their security was always in danger, and the need to protect people against uprising forced them to accept control from the government. This issue, along with widespread taxation and not allowing society members to enter the power structure and lack of accountability to the administrative structure, provided the basis for society's lack of independence. In fact, Iranian society could not gain relative independence during the Safavid era, except in some cases where they were sent to war to defend the borders of the country or when they were forced to pay heavy taxes.

By examining the criterion of relatively independent access to the government or the ruling elites, it was found that the relative access of clerics to power during the Safavid era does not mean that the whole society was able to achieve relative independence and have relatively independent access to the government or the ruling elites, but Communication paths with the power structure have been blocked.

By examining the criterion of the existence of a relatively independent public space, it was found that the formalization of the Shia religion, as a sense of belonging and loyalty among Iranians towards this religion as a source of national identity, placed them in a single and similar group as followers of the Shia religion, which Based on this, they felt they belonged to each other and considered themselves a religious group. He understood and shaped the general atmosphere that saw the society within the Shia religion and in relation to other members of the society. Of course, this does not mean that the society achieved a relatively independent public space, but the society's relationship with the clerics was mostly in the direction of Shia teachings and participation in wars to confront the enemies. Another group that was very active in the civil society are marketers. Bazaarians were independent from the government in organizing economic activities and fulfilling social obligations. Therefore, the beginning of the formation of civil society in Iran may be found in the Safavid period. With the emergence of classes and social groups in this period, a new development emerged in the history of Iran.

By examining the criterion of legal protection, it was found that at the beginning of the Safavid rule, which was the stage of "transition from Sufism to Shiism", the necessity of having a law to regulate the relations of the society was strongly felt in those days of Iran. In a period of Safavid rule, laws were monitored by the scholars and jurists present in this period, but because the type of government was "absolute monarchy", in many cases the Safavid sultans made judgments of their own accord, and the Shariah rulings and fatwas of the jurists were not important. In addition to kings and courtiers, elite heads and local

rulers often came to power through inheritance. These people, along with the scholars, had the legal support of the Safavid kings and could have an administrative role in the society.

Conclusion

Therefore, the Iranian society of the Safavid era can be considered a web-like society; Because during this period, the society was more powerful than the government in many sectors, and the government put internal groups under control through repression. However, the government has always had a precarious position and has been unable to extract resources, distribute them, and regulate and influence the complex power relations of social groups. Because the Safavid government could not properly integrate the scattered groups and have the ability to use legitimate violence. One of the most important reasons for the formation of a weak government in this period is the high levels of social control, dealing with foreign invasions, extracting resources and organizing people for social transformation. The distribution of resources has not been widespread and networked and has been done slowly. Due to the formation of power networks and groups in society, a strong government has not been formed towards change and transformation and has been limited by power networks.

Keywords: Strong and Weak Government, Weblike Society, Joel Migdal, Social Forces, Safavid Era.

References

- Aghajari, Seyyed Hashem. (2002). Clergy and Monarchy in Safavid Iran, *Ph.D Thesis, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University* (in Persian).
- Aghajari, Seyyed Hashem (2008). *The Role of Religion and Government in Safavid Iran*. Tehran: Baz (in Persian).
- Aghajari, Seyyed Hashem. (2009). *An Introduction to the Relationship between Religion and Government in Safavid Iran*. Second Edition, Tehran: Tarh-e Nu. (in Persian).
- Aghili, Seyed Ahmad. (2012). The Ratio of Political Sovereignty and Economic Life in the First Period of Safavid Rule. *Quarterly History of Islam and Iran*, 25 (28): 171 213 (in Persian).
- Aghili, Seyed Ahmad. (2015). Historical Analysis of the Performance of Qazalbashan before and after the Establishment of the Safavid Government. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 10 (18): 135 162 (in Persian).
- Ansari, Samia; Hasni, Attaullah. (2019). The Effect of the Conflict of Sepahs and Dargahs on Political Instability at the End of the Safavid Period (1135 1077 AH/ 1722 1667 AD). *Iranian History Journal*, 13 (1), 29 50 (in Persian).
- Arjomand, Said Amir (1983). The Office of Mulla-Bashi in Shi'ite Iran. *Studia Islamica*, 57 (2), 135-146. <https://doi.org/10.2307/1595486>

- Azad Aramaki, Taghi. (2004). *Iranian Hangouts and Modernity*. Tehran: Loh-e Fekr (in Persian).
- Badee, Bertran; Birnbom, Pir. (1999). *Sociology of Government*. Translated by Ahmed Naqibzadeh. Tehran: Baz (in Persian).
- Baghestani, Mohammad (1999). Establishment of the Safavid Government. *Jurisprudence Journal*, 7 (25): 375 431 (in Persian).
- Bashiriyeh, Hossein (2004). *Obstacles to Political Development in Iran*. Fifth Edition. Tehran: Gam-e Nu (in Persian).
- Bashiriyeh, Hossein. (2017). *Political Sociology, The Role of Social Forces in Political Life*. Twenty-Seventh Edition. Tehran: Ney (in Persian).
- Bastani Parisi, Mohammad Ibrahim (1998). *Politics and Economy of the Safavid Era*. Tehran: Safi Alishah (in Persian).
- Chardin, Jean (1945). *Travelogue*. Translated by Mohammad Abbasi. Collection of 10 volumes, 3, 4, 7 and 8, Tehran: Amir Kabir (in Persian)
- Farhani Monfared, Mahdi. (2008). *Migration of Shia scholars from Jabal Amal to Iran*. Second edition. Tehran: Amir Kabir. (Persian)
- Farmayan, Hafez. (1969). *The Beginnings of Modernization in Iran. The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629)*. Middle East Center Research Monograph number 1 (Salt Lake City: University of Utah), 5: Mazzaoui, The Origins of the Safavids, 15; and Savory, Iran under the Safawids, 45-46.
- Feirahi, Davoud. (2016). *The History of State Transformation in Islam*. Qom: Mofid University Publications (in Persian).
- Figueroa, Dan Garcia. (1363). *Travelogue*. Translated by Gholamreza Samiei. Tehran: Nu. (Persian)
- Foran, John. (2014). *Fragile Resistance: The History of Iran's Social Developments: From 1500 AD Corresponding to 879 AD to the Revolution*. Translated by Ahmed Tadayyon, fifth edition, Tehran: Rasa (in Persian).
- Ferrier, Red. (1998). Women in Safavid Iran: The Evidence of European Travelers. in G.R. Hambly (ed.). *Women in the Medieval Islamic World: Power Patronage and Piety*. New York: St. Martin's Press, pp 383-406.
- Garthwaite, Jane Ralph. (2007). *Political History of Iran from the Achaemenid Empire until Now*. Translated by Gholamreza Ali Babaei. Tehran: Akhtaran (in Persian).
- Ghaffarifard, Abbasqoli; Navaei, Abdul Hossein. (2011). *History of Iran's Political, Social, Economic and Cultural Developments During the Safavid Era*.

Tehran: Samt (in Persian).

Gore, Jean. (2010). *Qazalbash Shah Shah Abbas Kabir*. Translated by Bahram Afrasiabi. Tehran: Negah (in Persian).

Hafez Nia, Mohammad Reza; Parsani, Ismail; Hosseinpour, Reza (2010). A Comparative Study of the Impact of Local Institutions before and after the Islamic Revolution on Citizen Participation. *Human Geography Research*, 5 (77), 125-146 (in Persian).

Hafez Nia, Mohammad Reza; Vali Qolizadeh, Ali. (2006). Safavid Government and Iranian Identity. *National Studies Quarterly*, 8 (4), 3 30 (in Persian).

Houshang Mahdavi, Abdul Reza. (2016). *History of Iran's Foreign Relations (from the Beginning of the Safavid era to the end of World War II)*. 21st edition, Tehran: Amirkabir (in Persian).

Jafarian, Rasool (1991). *Religion and Politics in the Safavid Period*. Qom: Ansarian (in Persian).

Jamalzadeh, Nasser; Dorosti, Ahmed. (2009). Historical Sociology of the State: Disruption in the Connection of the Elites and the Construction of the State in the Safavid Era. *Political Knowledge*, 6 (2), 73 106 (in Persian).

Jamli Carreri, Giovanni Francesco. (2013). *Travelogue*. Translated by Abbas Nakhjovani and Abdul Ali Karang. Tehran: Elmi- Farhangi (in Persian).

Janabadi, Mirzabig bin Hassan. (1999). *Rouza al-Safawieh*. by the Effort of Gholamreza Tabatabaei Majd. Tehran: Mowghoofat Afshar (in Persian).

Kaempfer, Engelbert. (1980). *Kempfer's Travelogue*. Translated by Kikavos Jahandari. Tehran: Kharazmi (Persian).

Kamali, Massoud (2011). *Civil Society, Government and Modernization in Iran*. Translated by Kamal Pouladi. Tehran: Markaz-e Bazshenasi Islam and Iran (in Persian).

Karimi, Zahra; Khorrami, Azadeh. (2014). Investigating the Economic Performance of Iran in the Safavid era and Comparing it with 17th Century Europe with an Institutional Approach. *Journal of Planning and Budget*, 20 (2), 143 180 (in Persian).

Katouzian, Mohammad Ali Homayoun. (1989). Democracy and Dictatorship and Nation's Responsibility. *Journal of Political and Economic Information*, 1 (68), 4 7 (in Persian).

Keshavarz, Zahrasadat; Chalongar, Mohammad Ali; Montazer al-Qaim, Asghar (2016). Explanation and Analysis of the Role of Social Classes in the Civilizational Process of the Safavid State. *Quarterly History of Islam and Iran*,

- 27 (34), 139 163 (in Persian).
- Khanji, Amirhossein. (2010). *Ghazalbashan in Iran*. Tehran: Electronics (in Persian).
- Khansari Isfahani, Mohammad Baqer. (2010). *Ruzat al-Jannat fi Ahwal Ulama and al-Sadat*. Fifth Volume, Qom: Ismailian (in Persian).
- Kiywani, Mahdi. (2012). *Craftsmen and their Trade Life in the Safavid Era*. Translated by Yazdan Farrokhi. Tehran: Amir Kabir (in Persian).
- Lambach, Daniel. (2004). State in Society: Joel Migdal and the Limits of State Authority. In: *Political Concepts beyond the Nation State: Cosmopolitanism, Territoriality, Democracy*, Copenhagen: Danish Political Theory Network.
- Migdal, Joel. (1988). *Strong Societies and Weak States; State-Society Relationship and State Capabilities in the third Worlds*. Princeton University Press.
- Migdal, Joel. (2015). *Government in Society*. Translated by Mohammad Taghi Delfrooz, Tehran: Kavir (in Persian).
- Mir Ahmadi, Maryam. (1980). *Religion and Religion in the Safavid Era*. Tehran: Amir Kabir (in Persian).
- Mirzasamia, Mohammad Sami. (1985). *Tadzkire al-Muluk. by Mohammad Dabir Siyaghi*. Tehran: Amirkabir (in Persian).
- Monshi Qomi, Ahmad bin Hossein. (2001). *Summary of Al-Tawarikh. corrected by Ehsan Eshraghi*. Second Edition. Tehran: Tehran University Publications (in Persian).
- Monshi Turkmen, Skanderbeek (2007). *History of the Abbasid World*. by Iraj Afshar, 4th edition, Tehran: Amir Kabir (in Persian).
- Mortazavi, Seyyed Khodayar; Rezaei Hosseinabadi, Mustafa; Qaraati, Ordvan. (2014). Shi'ism Discourse and National Identity Building in Safavid Iran. *Islamic World Political Research*, 5 (3), 157 182 (in Persian).
- Najafzadeh, Mahdi. (2007). Rereading the Power Relationship in Iran, Weak Government and Strong Society. *Political and International Approaches*, 13 (5), 75 95 (in Persian).
- Najafzadeh, Mahdi; Abbasi Shahkooh, Mahdi (2012). The Consequences of the Construction of the Modern Pahlavi I government on Iran's Network Society. *Political Studies*, 5 (20), 69 90 (in Persian).
- Navidi, Dariush. (2006). *Socio-economic changes in Safavid Iran*. Translated by Hashim Aghajari. Second Edition. Tehran: Ney (in Persian).

- Parsania, Hamid. (1996). *Hadith Peymaneh*. Qom: Moavenat-e Omur-e Asatid (in Persian).
- Pargho, Mohammad Ali. (2018). *Jahangesai Khaqan (History of Shah Ismail)*. 2nd edition, Tabriz: Tabriz University Publications (in Persian).
- Phalsafi, Nasrullah. (1989). *The Life of Shah Abbas I*. Fourth edition, Tehran: Elmi (in Persian).
- Pigolokskaya, Ninaviktorovna (1983). *History of Iran from Ancient Times to the End of the 18th Century*. Translated by Karim Keshavarz. Fifth Edition. Tehran: Payam (in Persian).
- Ranjbar, Mohammad Ali; Sadat Hosseini, Ansieh. (2015). The Interaction of Religion and Government During the Period of Shah Safi. *Historical Research Quarterly*, 52 (3), 95 110 (in Persian).
- Rekabian, Rashid (2018). Explaining the Relationship between the State and Society in the Era of Reza Shah. *Political Studies*, 11 (44), 117 142 (in Persian).
- Romelu, Hassan. (2004). *Ahsan al-Tawarikh*. by Abdul Hossein Navaei. Tehran: Asatir (in Persian).
- Sadaqat, Qasim Ali. (2004). Spirituality and Interaction with the Government in the Fundamental Rights of the Safavid Era. *Marafet*, 5 (93), 81 91 (in Persian).
- Safakish, Hamidreza. (2018). *Safavids at the Crossroads of History*. Tehran: Sokhan (in Persian).
- Safavi, Tahmasab (1983). *Shah Tehmasab's Tadzkire*. Tehran: Sharq (in Persian).
- Safizadeh, Farooq. (2012). *A New look at Safavid Era*. Tehran: Iran Jam (in Persian).
- Sotoudefar, Mahdi; Jadidi, Nasser; Qolizadeh, Azar. (2017). A Sociological Analysis of Religious Superstition in the Era of the Safavid Shahs. *Applied Sociology*, 29 (3). 139-155 (in Persian).
- Samiei Esfahani, Alireza. (2007). Strong Society, Weak State, Sociological Explanation of State-Society Relations in Qajar Era Iran. *Political Quarterly*, 38 (3), 117 143 (in Persian).
- Siuory, Rager (1998). *Safavid Iran*. Translated by Kambiz Azizi, 7th edition, Tehran: Center Publications.
- Shamlou, Vali Qoli Beig. (1991). *Al-Khaqani Stories*. Revised by Seyyed Hassan Sadat Naseri. First Volume. Tehran: Samt (in Persian).
- Shariati, Shahrouz; Abbasi Shahkoh, Mahdi. (2014). The Self-Esteem of Networked Civil Society in Iran. Rereading the Relationship between the

Government and the Iranian Society at the Beginning of the first Pahlavi Era with an Emphasis on the Role of the Teacher. *Research Journal of Political Science*, 10 (37). 37 62 (in Persian).

Tavernier, Jean Baptiste. (2003). *Travelogue of Tavernieh*. Translated by Hamid Arbab Shirani. Tehran: Nilofar (in Persian).

Tupper, Richard. (2009). *Tribes in the 18th and 19th Centuries: The Cambridge History of Iran*. Translated by Timur Qadri, Tehran: Mahtab (in Persian).

Zareian, Maryam. (2011). Clerical Relations with the Government in the Safavid Era. *Historical Sociology*, 4 (2), 87 116 (in Persian).

رابطه دولت و جامعه در عصر صفوی در پرتو نظریه جوئل میگدال

حسن براتی‌پور^۱ * اهورا راهبر^۲ مرتضی منشادی^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران

۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد نیشابور، دانشگاه آزاد اسلامی، نیشابور، ایران

۳. دانشیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/E8F791E431D81E12/10%

20.1001.1.1735790.1401.17.3.2.6

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۴/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۳

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

دولت قوی و ضعیف،

جامعه شبکه‌ای،

جوئل میگدال،

نیروهای اجتماعی،

عصر صفویه

هدف پژوهش حاضر، بررسی رابطه دولت و جامعه در عصر صفوی در پرتو نظریه جوئل میگدال است؛ ازاین‌رو، در پاسخ به این پرسش که «با توجه به الگوی میگدال، چه رابطه‌ای میان دولت و جامعه در دوره صفویه وجود داشته است؟» این فرضیه مطرح شد که «در این دوره، نقش ویژه روحانیان و نیروهای قزلباش، بیانگر انحصاری نبودن نهاد دولت و پیچیدگی روابط دولت و جامعه بوده، و دولت نیرومند روبه‌دگرگونی شکل نگرفته است». با رویکردی جامعه‌شناسانه، در چارچوب نظریه میگدال، در قالب روش کیفی از دولت و جامعه ایران عصر صفوی، و با استفاده از روش گردآوری اسنادی داده‌ها، مشخص شد که در ساختار دین‌سالارانه و دیوان‌سالارانه دولت صفوی، روحانیان به‌عنوان میانجی شاه و مردم، و نیروهای قزلباش به‌عنوان نیروی نظامی عمل می‌کردند و نقش ویژه آن‌ها، بیانگر انحصاری نبودن نهاد دولت و پیچیدگی روابط دولت و جامعه بوده است. سطوح بالای کنترل اجتماعی، مقابله با تهاجمات خارجی، استخراج منابع و سازمان‌دهی مردم در راستای تحول اجتماعی از مهم‌ترین دلایل شکل‌گیری دولت ضعیف در این دوره به‌شمار می‌آیند. افزون‌براین، توزیع منابع، به‌گونه‌ای گسترده و شبکه‌ای نبود و به‌کندی انجام می‌شد؛ بنابراین، به‌دلیل شکل‌گیری شبکه‌ها و گروه‌های قدرت در جامعه، دولت نیرومند روبه‌تغییر و دگرگونی شکل نگرفت و توسط شبکه‌های قدرت محدود شد.

* نویسنده مسئول:

اهورا راهبر

پست الکترونیک: ahoura.rahbar22@gmail.com

مقدمه

دولت، به عنوان یکی از محوری ترین مفاهیم سیاست، همواره مورد مناقشه پژوهشگران بوده است. تفاوت تعریف دولت و خاستگاه آن، تفاوت در نقش آن در جامعه و سیاست را نیز به همراه داشته است. نزدیک یک سده از شکل گیری دولت مدرن^(۱) در ایران می گذرد (بشیریه، ۱۳۸۴: ۶۸)، اما فرایند تحول، تطور، و تکامل آن، چنان که در غرب اتفاق افتاده، طی نشده است. بسیاری از اندیشه ورزان، دولت مدرن را به عنوان پاسخی به یک بحران و محصول یک فرهنگ خاص، تبیین کرده اند (بدیع و بیرن بوم، ۱۳۷۹: ۲۱۵). مشهورترین برداشت از دولت مدرن را ماکس وبر ارائه داده است: «انحصار کاربرد مشروع زور در یک سرزمین معین» (بشیریه، ۱۳۹۷: ۵۴). در این دیدگاه، دولت، یک نهاد خاص سیاسی و مقتدر به شمار می آید. جوئل میگدال^۱ در نقد دیدگاه یادشده بر ناکارآمدی دولت در مسیر تحول آفرینی در جوامع، به ویژه در جهان سوم، تأکید می کند. به نظر او: «دولت ها به اندازه کافی قدرتمند نیستند تا منازعات را به طور کامل پایان دهند» (میگدال، ۱۳۹۵: ۶۷). برخلاف دیدگاه دولت مقتدر و یک تاز و برتر از نهادهای دیگر (نگاه وبری)، دولت در نگاه میگدال، یک نهاد انحصاری و منسجم نیست. در این برداشت از دولت، پیچیدگی دولت، پراکندگی قدرت، و نقش جامعه در اقتدار دولت مشخص می شود.

پس از تکوین دولت مدرن در اروپا، دو برداشت فلسفی و جامعه شناختی درباره رابطه آن با جامعه شکل گرفت. در حالی که برداشت فلسفی با پرسش از بهترین نوع رابطه میان دولت و جامعه، زمینه ساز پرورش نظریه های هنجاری و تجویزی شد، برداشت های جامعه شناختی با تأکید بر واقعیت موجود در دولت های ملی، رابطه میان این دو مفهوم (جامعه و دولت) را تحلیل کردند. شاید بتوان با نگاهی به وضعیت ایران، ماهیت و میزان قدرت دولت، و فهم رابطه میان دولت و جامعه پاسخی برای نابسامانی ها و ناکارآمدی های موجود یافت. این دل مشغولی ها (به عنوان سرآغاز و انگیزه ای برای پژوهش)، ذهن نگارندگان را به نگاهی تاریخی رهنمون کرده است؛ بنابراین، مسئله مقاله حاضر، با توجه به الگوی «جامعه شبکه ای میگدال»، واکاوی پراکندگی قدرت و تأثیرگذاری گروه ها و نهادهای مختلف و نیز رابطه دولت و جامعه در دوره صفویه است. روش به کاررفته برای پاسخ گویی به پرسش پژوهش، کیفی و

1. Joel Migdal

پسارویدادی بوده و داده‌های پژوهش نیز به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. براین اساس، داده‌های گردآوری شده با رویکردی جامعه‌شناسانه به رابطه دولت و جامعه و بازخوانی کنش‌های سیاسی ایران عصر صفوی در چارچوب مؤلفه‌های موردنظر جوئل میگدال، تحلیل و فهم شده است. پرسش اصلی پژوهش این است که «با توجه به الگوی میگدال، در دوره صفویه چه رابطه‌ای میان دولت و جامعه وجود داشته است؟» در پاسخ به پرسش یادشده، این فرضیه مطرح شده است که نقش ویژه روحانیان، به‌عنوان میانجی شاه و مردم، و نیروهای قزلباش، به‌عنوان نیروی نظامی در دوره صفویه، بیانگر انحصاری نبودن نهاد دولت و پیچیدگی روابط دولت و جامعه است و این نیروهای اجتماعی و جامعه شبکه‌ای، سبب شده‌اند که یک دولت قوی متمایل به تغییر و دگرگونی شکل نگیرد.

با توجه به اینکه در دوره صفویه، ایران، کشوری جهان‌سومی به‌شمار نمی‌آمد، در این مقاله، فارغ از دیدگاه‌های نظری مربوط به جهان سوم، قالب تحلیلی میگدال برگزیده شده است. نوآوری مقاله، شناسایی ماهیت دولت و ساختار اجتماعی و سیاسی آن در دوره موردبررسی است. به‌دلیل برخی شباهت‌های فکری-ایدئولوژیک میان دولت صفویه و نظام جمهوری اسلامی ایران، نگاه تاریخی به مقوله دولت و نیروهای اجتماعی، می‌تواند دربردارنده نکته‌ها و حتی درس‌هایی برای شناسایی برخی موانع و رفع آن‌ها در مسیر توسعه باشد.

۱. پیشینه پژوهش

در آثار و منابع گوناگون برای بررسی مؤلفه‌های ساختار سیاسی و اجتماعی ایران از نظریه‌های پارسونز، وبر، مارکس، و اندیشه‌ورزان دیگری استفاده شده است. درواقع، آثار زیادی درباره ساختار سیاسی و اجتماعی ایران با به‌کارگیری نظریه‌های اندیشه‌ورزان غربی نوشته شده است و چندین مقاله و رساله نیز از الگوی میگدال برای بررسی دوره‌های مختلف تاریخی ایران بهره گرفته‌اند. در این ادامه، برخی آثار موجود مرتبط با موضوع رابطه دولت و جامعه در عصر صفوی را بررسی کرده‌ایم.

آقاجری (۱۳۷۴)، در رساله دکترای خود با عنوان «روحانیت و سلطنت در ایران عصر صفوی» و همچنین، در کتاب «کنش دین و دولت در ایران عصر صفوی» که در سال ۱۳۸۰ منتشر شده است، با اشاره به اینکه در اواخر دوره صفویه، شاهان صفوی دیگر نه مرشد کامل بودند و نه جانشین امام غایب، و صرفنظر از سلاطینی چون عباس اول و دوم که می‌توانستند

با قدرت و سیاست، اعمال نفوذ کنند، می‌نویسد، آن‌ها دیگر حتی شاهان عرفی و پرنفوذ و سایه‌های قدرتمند خدا هم نبودند.

نجف‌زاده (۱۳۸۷) نیز در اثری با عنوان «بازخوانی رابطه قدرت در ایران؛ دولت ضعیف و جامعه قوی»، ضمن کاربست الگوی جامعه شبکه‌ای در نظریه میگدال، ویژگی‌ها و رابطه دولت و جامعه در دوره‌های صفویه و قاجار را تحلیل کرده است که شاه‌بیت نتیجه این پژوهش، مسئله استبداد است.

سمیعی اصفهانی (۱۳۸۷) در اثری با عنوان «جامعه قدرتمند، دولت ضعیف؛ تبیین جامعه‌شناختی مناسبات دولت-جامعه در ایران عصر قاجار» انگاره نظری متفاوتی را در تبیین جامعه‌شناختی روابط دولت در عصر قاجار ارائه داده است.

گارثویت (۱۳۸۷) در کتاب «تاریخ سیاسی ایران از شاهنشاهی هخامنشی تاکنون» ماهیت ساختار سیاسی و اجتماعی ایران در دوره‌های مختلف تاریخ ایران را تشریح کرده است.

آقاجری (۱۳۸۹) در کتابی با عنوان «مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی»، ماهیت دولت و ساختارهای قدرت در دوره صفویان را بدون اشاره به الگوی نظری، تحلیل و بررسی کرده است.

خنجی (۱۳۹۰) در کتاب «قزلباش در ایران»، ژان گور (۱۳۹۰) در کتاب «قزلباش شاه» و صفی‌زاده (۱۳۹۲) در کتاب «نگاهی نو به روزگار صفویه»، ساختار سیاسی و اجتماعی و گروه‌ها و نهادهای تأثیرگذار بر قدرت این دوره را بدون اشاره به نظریه‌ای خاص و بدون مقایسه با دولتی دیگر توصیف کرده‌اند.

نجف‌زاده و عباسی شاهکوه (۱۳۹۲) در اثری با عنوان «پیامدهای ساخت دولت مدرن پهلوی اول بر جامعه شبکه‌ای ایران»، نشان داده‌اند که با تضعیف دولت پس از انقلاب مشروطه، چگونه زمینه استقبال جامعه شبکه‌ای از ظهور شخصیتی مقتدر فراهم می‌شود.

شریعتی و عباسی شاهکوه (۱۳۹۴) در مقاله خود با عنوان «ستیهندگی جامعه مدنی شبکه‌ای و دولت در ایران (بازخوانی رابطه دولت و جامعه ایران از آغاز پهلوی اول با تأکید بر نقش مدرس)»، از الگوی جامعه شبکه‌ای میگدال برای بررسی رابطه دولت و جامعه در دوره پهلوی اول استفاده کرده‌اند.

عباسی شاهکوه (۱۳۹۸) در اثری با عنوان «نسبت‌سنجی مناسبات قدرت، دولت، و

جامعه در ایران پیشامدرن»، با تأکید بر دوران قاجار نشان داده است که ایران عصر قاجار، دولتی ضعیف و مستبد و جامعه‌ای متکثر و تارمانند با توان نفوذ و کنترل اجتماعی داشته است؛ بنابراین، دولت قاجار، به‌ناچار تلاش کرده است تا با این جامعه شبکه‌ای موجود تعامل داشته باشد.

با تأملی در مهم‌ترین منابع مرتبط با موضوع پژوهش حاضر، می‌توان دریافت که منابع فراوانی اقدام به مقایسه ساختارهای سیاسی و اجتماعی ایران از دیدگاه‌های مختلف کرده‌اند و در این راستا از الگوهای نظری اندیشه‌ورزان گوناگونی برای تحلیل دوره‌های مختلف تاریخ ایران استفاده کرده‌اند؛ اما هیچ‌یک از پژوهش‌های موجود از الگوی نظری میگدال برای بررسی رابطه دولت و جامعه در دوره صفویه استفاده نکرده‌اند.

۲. چارچوب نظری پژوهش

به‌نظر میگدال، دولت‌های واقعی برپایه دو عنصر «تصویر ذهنی» و «اقدامات عملی» شکل می‌گیرند. این دو عنصر می‌توانند هم‌پوشاننده و تقویت‌کننده یا متعارض و تخریب‌گر یکدیگر باشند. «معمولاً تصویر ذهنی دولت در کشورهای مختلف به یک شکل است؛ به‌ویژه تصویر ذهنی دولت مدرن که ریشه در غرب اروپا از قرن ۱۵ تا ۱۷ داشته است و این نوع نگاه به دولت در نیمه دوم قرن بیستم، در سراسر جهان گسترش یافت. در مقابل، اقدامات عملی نیز معمولاً متنوع و متفاوت بوده‌اند و اگرچه الگوهای مقایسه‌ای در این زمینه قطعاً قابل تشخیص است، اما در برابر تقسیم محض مقاومت کرده‌اند» (میگدال، ۱۳۹۵: ۲۸).

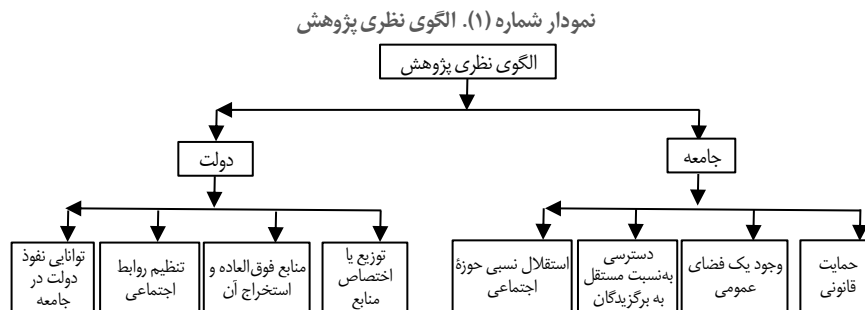
میگدال، با تحلیل دولت در جوامع جهان سوم، ضمن نقد مرکزیت آن در تحلیل‌های جامعه‌شناسانه، به‌ویژه تأکید بر «انحصار زور مشروع»، از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متقابل دولت و جامعه سخن گفته است. به‌نظر او، برای اینکه دولتی وجود یابد، باید کسانی در درون و بیرون مرزهای ادعایی دولت، آن حاکمیت را وضع‌کننده اصلی و سزاوار قواعد درون مرزهای سرزمینی‌اش به‌شمار آورند. «از این لحاظ، ادراک دولت، موجودیت واحدی را مفروض می‌گیرد که نسبتاً مستقل، متحد، و متمرکز است» (میگدال، ۱۳۹۵: ۲۹). با استفاده از چنین رویکردی، می‌توان جامعه و دولت را شبکه‌ای از روابط در نظر گرفت که برای انحصار قدرت سیاست‌گذاری، با یکدیگر وارد کشمکش می‌شوند و از درون این رقابت، معیارهای قوت و ضعف، زاده می‌شود.

وجود سطوح بالای کنترل اجتماعی، توانایی و ظرفیت‌های دولت را در زمینه‌های مختلف، از جمله مقابله با تهاجمات خارجی، استخراج منابع، بسیج، و سازماندهی مردم برای ایجاد تحول اجتماعی افزایش می‌دهد. اطاعت، مشارکت و مشروعیت، سطوح بالاتری از کنترل اجتماعی را جهت نیل به اهداف دولت، در اختیار نخبگان سیاسی قرار می‌دهد. براین اساس، دولت‌های قوی از ضعیف متمایز می‌شوند. دولت‌های قوی، از توانایی‌های لازم (توانایی تأثیرگذاری، تنظیم روابط اجتماعی، استخراج، توزیع یا تخصیص منابع) برای کنترل تحول اجتماعی برخوردارند و دولت‌های ضعیف در انتهای دامنه این قابلیت‌ها جای می‌گیرند (سمیعی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۱۸). به نظر می‌گردد، دولت‌های ضعیف، معمولاً در دو کارویژه «نفوذپذیری و استخراج منابع» با قدرت عمل می‌کنند، اما در دو مؤلفه «کنترل و توزیع» فاقد قدرت لازم هستند. در توضیح مؤلفه کنترل، دولت ضعیف، دولتی است که قادر به کنترل اجتماعی شهروندان خود نیست (میگدال، ۱۹۸۸: ۲۳-۲۲).

میگدال بر نقش ویژه اجتماع و به‌طور دقیق‌تر، جامعه مدنی تأکید کرده است. در این چارچوب، جامعه، به‌عنوان اهرمی در برابر دولت، موتور اصلی تغییر و تحول سیاسی و اجتماعی به‌شمار می‌آید. دولت، به‌نوعی محصول و برون‌داد جامعه به‌شمار آمده و در نتیجه، نه‌تنها به‌طور کامل از آن مستقل نیست، بلکه برای ادامه زیست خود، به تحول و تطور درونی نیروهای اجتماعی وابسته است؛ بنابراین، ایستادگی جامعه در برابر فزون‌خواهی دولت، و پس زدن آن از حوزه عمومی، مهم‌ترین کارویژه جامعه است، اما منظور از جامعه، نه دقیقاً هستی‌ای در مقابل دولت، بلکه حوزه یا فضای اجتماعی‌ای است که در آن افراد و گروه‌های غیرسیاسی با یکدیگر وارد کنش متقابل می‌شوند.

نظریه میگدال بر الگویی از تعامل دولت و جامعه استوار است. او جامعه را نه به‌عنوان یک موجودیت یکپارچه، بلکه به‌عنوان «مخلوطی از سازمان‌های اجتماعی» مانند خانواده‌ها، باشگاه‌ها، شرکت‌ها، یا گروه‌های قومی می‌داند و دولت، تنها یک سازمان در میان تعداد زیادی از ساختارهای موجود در جامعه است. به نظر میگدال، گروه‌ها، تعامل میان اعضای خود و نیز بین اعضا و غیراعضا را سازمان داده و مشوق‌هایی را ارائه می‌دهند (مانند امنیت، رفاه یا وضعیت) یا تهدید به تحریم (مانند خشونت یا استرالیسم) می‌کنند تا اعضا به قوانین خاص ضروری برای بقای ساختار، پایبند باشند. این مشوق‌ها، تنها ماهیت مادی ندارند، بلکه دولت با استفاده از نمادها، افسانه‌ها، فرهنگ، و سنت نیز می‌تواند به زندگی اعضای خود معنا دهد.

(لامباچ^۱، ۲۰۰۴: ۵). دیدگاه اصلی میگدال مبتنی بر «دولت در جامعه» است که برپایه آن می‌کوشد از یک‌سو از اهمیت محوری دولت در تحلیل‌های جامعه‌شناختی بکاهد، و از سوی دیگر، بر نقش و اهمیت جامعه، به‌ویژه مقاومت آن در برابر سیاست‌های دولتی، تأکید کند. نکته اصلی الگوی تعامل دولت و جامعه این است که دولت و سازمان‌های اجتماعی پیوسته برای کنترل اجتماعی با یکدیگر رقابت می‌کنند. براین اساس، مقاله حاضر، با در نظر گرفتن نظریه میگدال، تلاش کرده است ضمن بازخوانی تاریخ سیاسی دوره صفویه، رابطه میان دولت و جامعه را برپایه الگوی زیر تبیین کند.

۳. ساختار نهادی دولت صفویه

هجوم و ناامنی پیاپی سبب شد که در گوشه‌وکنار ایران، حکومت‌هایی سر برآورند که به مقتضیات زمان با کوچک‌ترین آشفتگی از میان می‌رفتند و جای خود را به دیگری می‌دادند (صفاکیش، ۱۳۹۰: ۳۷-۳۸). این قدرت‌های محلی بودند که پایه‌های تشکیل حکومت صفویه را پی‌ریزی کردند و به این حکومت نوپا فرصت دادند تا از اختلافات داخلی این حکومت‌ها استفاده کند و آن‌ها را از بین ببرد» (فلسفی، ۱۳۶۹: ۳). شکل‌گیری حکومت صفویه را، در مقایسه با دوره‌های تاریخی پیش از آن، باید نقطه گسست و شروعی برای موجودیت یک جامعه جدید (آزادارمکی، ۱۳۸۴: ۶۲) و همچنین، نقطه عطفی در تاریخ نوین ایران به‌شمار آورد که زمینه‌ساز تحولات اجتماعی و سیاسی بسیاری شده است. یکی از دلایل این امر، معرفی تشیع به‌عنوان دین رسمی کشور بود (فوران، ۱۳۹۴: ۴۳-۴۴). صفویان با تکیه بر طریقت صوفیانه و حمایت گسترده مریدان خود و بهره‌گیری از گرایش‌های مذهبی

1. Lambach

جامعه، ازجمله گرایش به تشیع و تأکید بر سیادت خاندان صفوی، به قدرت دست یافتند (رنجبر و سادات حسینی، ۱۳۹۵: ۹۶).

هریک از پادشاهان صفویه با توجه به شرایط تاریخی خود، برای برون‌رفت از تعارض‌های پیش‌آمده، راهکاری ارائه دادند (نویدی، ۱۳۸۶: ۳۶). پس از شکست شاه اسماعیل در جنگ چالدران، مبنای مشروعیت دولت صفوی به حکومت دیوانی و سلطنتی تغییر پیدا کرد (فارمایان^۱، ۱۹۶۹: ۴۶-۴۵) و از مبانی دینی - الهی فاصله گرفت (فوران، ۱۳۹۴: ۴۵). تاریخ‌نگاران در تفسیر نیمه نخست حکومت شاه اسماعیل صفوی به سیاست کاملاً بدعت‌آمیز مذهبی او که بر نظام قزلباش/ایلی/روستایی در ایران مبتنی بود، تأکید می‌کنند. این سیاست با سنت سیاسی اعتدال مذهبی/فارسی‌زبان/شهری/دیوان‌سالار در تعارض بود. سیاست نخست، بر ارتش و سیاست دوم، بر دستگاه دیوان‌سالاری سنتی ایرانی مسلط بوده است (گارثویت، ۱۳۸۷: ۲۹۸). شاه اسماعیل، همسو با فرایند نهادسازی دولت، مناصب مهم مملکتی را مشخص کرد و اشخاصی را برای اداره آن‌ها گمارد؛ دو منصب وزارت و صدارت، بیشتر وجود داشتند (سیوری، ۱۳۷۸: ۴۴۳)، اما کارکردهای آن‌ها تا حد زیادی تغییر کرد. برخلاف این دو نهاد، دو نهاد جدید «وکالت» و «خلیفه‌الخلافت» ایجاد شد؛ نهاد وکالت، شاخصه اصلی ساخت دولت صفوی بود و نهاد خلیفه‌الخلافتی، که از ابتدا در سازمان طریقتی وجود داشت، در پی تأسیس دولت، به ساختار دولت منتقل شده و مسئول رسیدگی به امور مریدان بود (جمال‌زاده و درستی، ۱۳۸۹: ۸۳).

پس از شاه اسماعیل، تهماسب با «یک شورای نیابت سلطنت، مرکب از سرداران قزلباش، اداره کشور را در دست گرفت و از این تاریخ به بعد، قزلباش‌ها قدرت و نفوذ زیادی پیدا کردند» (هوشنگ مهدوی، ۱۳۹۶: ۳۱). در دوره شاه تهماسب صفوی تلاش شد تا میان قبایل قدرتمند موجود در سطح جامعه، توازن ایجاد شود و سران قزلباش به‌عنوان حاکم بر شهرهای بزرگ حکومت کنند. افزون‌براین، تلاش‌هایی برای استفاده از خانواده‌های درباری ایرانی در دولت مرکزی انجام شد. با مرگ تهماسب، دوره‌ای از هرج و مرج در کشور به‌وجود آمد، اما با سلطنت شاه‌عباس، بار دیگر، آرامش به مملکت بازگشت؛ او درعمل، برپایه پیمان صلح آماسیه، حاکمیت خود را بر تمام ایران گستراند و بر نهادهای عمده جامعه تأثیر عمیقی

گذاشت. به گونه‌ای سازمانی و به شیوه‌های مختلف از قدرت قبایل به نفع قدرت سلطنت کاست (فوران، ۱۳۹۴: ۴۶-۴۵). وی وابستگی نظامی حکومت به ایالات را کاهش داد و روحیه رزمندگی و اطاعت‌پذیری از شاه را تقویت کرد. همچنین، با اهمیت دادن به نهاد دیوان‌سالاری و پررنگ کردن نقش دربار در تصمیم‌گیری برای امور حکومتی، از برتری قزلباشان در تصمیمات مهم مملکتی کاست (انصاری و حسنی، ۱۳۹۹: ۳۱).

پیروزی شاه‌عباس در مطیع کردن قزلباش‌ها و بیرون راندن دشمنان اهل تسنن صفوی از ایران، وی را به عنوان دومین پادشاه بنیان‌گذار شاهنشاهی عصر صفوی شناساند (گارثویت، ۱۳۸۷: ۳۱۲). وی مانند شاه‌اسماعیل و شاه‌تهماسب، به عنوان دست‌پرورده قزلباش‌ها به قدرت رسید. روحانیون، گروه بالقوه رقیب حکومت و مدعی قدرت در این دوره بودند (زارعیان، ۱۳۹۱: ۹۱). در زمان شاه‌عباس، دولت مرکزی، قدرت خود را بر حکام اعمال می‌کرد، اما پیش و پس از آن، فرمانروایان ایالت‌ها تقریباً خودمختار بودند. ارتش، سومین نهاد بزرگی است که در دولت صفوی وجود داشت و آمیزه‌ای از نخبگان قدیمی عشایر و همچنین، نخبگان دولتی و نیروی نوپدید توسط شاه‌عباس بود. این نیرو، یکی از ارکان سیاست موفق شاه‌عباس در ایجاد تمرکز و کنترل قدرت ایالات و عشایر بود. امیران این ارتش و اعضای آن، مانند افراد شاغل در خدمات کشوری، سهمی از درآمد زمین را به صورت حواله به عنوان حقوق دریافت می‌کردند (فوران، ۱۳۹۴: ۴۹). مشی خاص شاه‌سلیمان (صفی دوم) و شاه سلطان حسین (جملی کارری، ۱۳۸۳: ۷۳)، شکاف عمیقی بین پادشاهان، درباریان، امرای نظامی، و ارکان دیگر دولتی ایجاد کرد و از پادشاه تنها نامی باقی ماند^(۲) (میرزاسمیعا، ۱۳۶۸: ۳۸).

طبقه حاکم در عصر صفویان بر بقیه جامعه کنترل شدیدی داشت و بیشتر مازاد کل کشور را در اختیار خود داشت، اما به لحاظ منافع تشکیل دهنده‌اش در داخل به گروه‌های پرشماری تقسیم می‌شد. از زمان شاه‌عباس، دولت مطلقه‌ای شکل گرفت که هنگامی که پادشاه مقتدری بر سر کار بود و عناصر متخاصم و آشوبگر داخلی را زیر کنترل خود می‌گرفت، به خوبی کار می‌کرد و می‌توانست از مازاد تولید، مالیات بگیرد و شالوده اقتصادی خود را مستحکم کند (فوران، ۱۳۹۴: ۵۱). نقش قزلباش‌ها و روحانیون در دولت صفوی، بیانگر انحصاری نبودن نهاد دولت و پیچیدگی روابط دولت و جامعه است.

۴. نیروهای اجتماعی دوران صفویه

ساختار طبقاتی جامعه صفوی، با توجه به ساخت اداری و تشکیلاتی، به شکل هرمی بوده است؛ «شاه در رأس هرم، ارکان دولت صفویه (دیوان اربعه) در قاعده هرم، و در قاعده پایینی هرم، مردم عادی (دهقانان مناطق روستایی، صنعتگران، دکان داران، و تجار کوچک شهرها) قرار داشتند» (سیوری، ۱۳۷۸: ۱۷۴). به طور کلی، پنج طبقه عمده اجتماعی (درباریان و دیوان سالاران؛ روحانیون، علما؛ قزلباش ها و ممالیک؛ بازرگانان، اصناف و پیشه‌وران؛ کارگران، کشاورزان و زنان) در عصر صفویه وجود داشته‌اند که در ادامه ویژگی‌های هریک از آن‌ها را بررسی خواهیم کرد.

۴-۱. درباریان و دیوان سالاران

دربار صفویه، یک دیوان سالاری مرکزی متمرکز بر سه حوزه نظامی، مالی، و قضایی بود (نویدی، ۱۳۸۶: ۹۶). تشکیلات حکومت صفوی را می‌توان دربردارنده موارد زیر دانست: (۱) دستگاه قضایی مرکزی (شاه، نخست‌وزیر، سرداران ارتش، خزانه دار دولتی، و رئیس جمهور)؛ (۲) حکومت ایالت‌ها؛ (۳) ارتش (فوران، ۱۳۹۳: ۴۷-۴۶)؛ بالین حال، از زمان سلطنت شاه عباس اول و با تسلط عنصر دیوان سالار بر عنصر قبیله‌ای، شاه در رأس بوروکراسی مرکزی، تمام امور را به دست گرفت. در این چارچوب، کشور به طور مستقیم از درآمدهای ایالت‌ها و پادشاهی‌ها بهره‌مند شد (نویدی، ۱۳۸۶: ۴۹ و ۸۴). شاه از چنان قدرت و اقتداری در جامعه برخوردار بود که مالک تمام سرزمین به شمار می‌آمد و هیچ موضوعی بدون تصویب شخص شاه (تمرکز اداری بالا) اجرایی نمی‌شد (منشی ترکمان، ۱۳۸۷: ۱۰۸۹). ویژگی مشخص ساختار دولت و قدرت در ایران عصر صفویه این بود که نوعی تمرکز اداری به عنوان دولت ملی به وجود آمد. در این ساختار، دولت، دربار، و شخص شاه، مقوله‌های تفکیک‌ناپذیری بودند که از عوامل شکل‌گیری نهادهای مشروع و قانونی به شمار می‌آمدند و پیدایش یک ساختار اداری و سیاسی بیرون از چارچوب نظام خودکامه موجود، امکان‌پذیر نبود (کشاورز، چلونگر، و منتظرالقائم، ۱۳۹۶: ۱۴۶).

۴-۲. روحانیون و علما

با رسمی شدن تشیع توسط شاه اسماعیل اول، این مذهب به یک ایدئولوژی دیوان سالارانه رسمی استحاله یافت (نویدی، ۱۳۸۶: ۱۰-۹). ارتباط علمای دین با پدیده نوظهور حکومت

صفوی، مسئله‌ای است که با رسمیت یافتن تشیع اهمیت پیدا کرد؛ به‌ویژه اینکه ترکان صفوی و خود شاه‌اسماعیل، برداشتی سطحی و اغراق‌آمیز از تشیع داشتند. برای تعیین کیفیت این امر باید به کیفیت روابط شاه صفوی با علمای دین اشاره کرد. در طول قرن دهم و بیشتر قرن یازدهم، علمای دینی ایران، گروه برجسته‌ای از خانواده‌های قدیمی ایرانی بودند که در سازمان سیاسی صفویان ادغام شدند و وظایف قضایی، شبه‌سیاسی، و شبه‌دینی را به‌عهده داشتند (ارجمند، ۱۳۶۲: ۱۳۹). در عصر اسماعیل اول، فقیه‌ای از میان آنان به‌عنوان صدر یا عالی‌ترین مرجع دینی برای نظارت بر امور دینی انتخاب شد (جعفریان، ۱۳۷۰: ۷۷). با تغییرات سریع در عصر صفویان و تبدیل تشیع به مذهب رسمی کشور و با توجه به اینکه نخبگان موجود، شناخت کاملی از تشیع نداشتند، به‌تدریج از قرن دهم هجری قمری، علمای عرب ساکن جبل‌عامل، به درخواست شاهان صفوی، وارد ایران شدند. مشهورترین شخص در این میان، شیخ علی بن عبدالعلی کرکی بود که به «عالم دوم» معروف است. نکته مهم درباره عالم دوم، این است که شاه‌تهماسب صفوی خود را عامل وی دانسته است. این دیدگاه شاه صفوی، جایگاه ویژه این عالم دینی را نشان می‌دهد (فرهانی منفرد، ۱۳۸۸: ۱۴۹).

۳-۴. قزلباش‌ها و ممالیک

قزلباش^(۳) در زبان ترکی به‌معنای سرخ است و وجه‌تسمیه آن، کلاه سرخی است که این گروه بر سر می‌گذاشتند و آن‌ها را متمایز می‌کرد. گروهی از مورخان، قزلباش‌ها را مرکب از ۹ طایفه بزرگ می‌دانند و صوفیان قره‌باغ نیز که از پیروان ترکان صفوی هستند، تشکیل این نیروها را به دوره خواجه‌علی نسبت می‌دهند؛ اما کلاه سرخ یا همان تاج سرخ را نخستین‌بار، سلطان‌حیدر (پدر شاه‌اسماعیل) رواج داد. قزلباشان، نقش سپاه فنودالی طریقت صفویه را بازی می‌کردند که با دستیابی بزرگان قوم به سلطنت، کارکرد سلطنتی یافتند و به‌عنوان گارد شاهی به‌کار گرفته شدند. آنچه در گذشته به‌عنوان گارد شاهی یا جاویدان از سال‌های پیش از اسلام در ایران رواج داشت، در کارکردها و چهره قزلباش‌های دوران صفویه متجلی شده است (صفاکیش، ۱۳۹۰: ۵۱-۵۳). صوفیان قزلباش، طرفداران اصلی شاه‌اسماعیل بودند که نقش بنیادینی در به‌قدرت رسیدن او داشتند. آنچه قبایل مختلف قزلباش را در کنار یکدیگر قرار داد، باورها و پیوندهای صوفیانه بوده است (جمال‌زاده و درستی، ۱۳۸۹: ۱۰۶-۷۳). یکی از دلایل کامیابی و تداوم حکومت صفویه، به‌ویژه در سال‌های ابتدایی، حمایت قزلباش‌ها بوده است (عقیلی، ۱۳۹۵: ۶۷).

۱۴۴). قزلباش‌ها، به‌عنوان بدنه اصلی دولت صفوی، با اطاعت مثال‌زدنی از شاهان صفوی باعث شدند که حکومت صفویان بتواند همه برنامه‌های خود را اجرا کرده و به تمام اهدافش دست یابد (پرخو، ۱۳۹۸: ۶۸-۵۳). قزلباش‌ها در دوره شاه‌تیماسب کوشیدند تا مانع شکل‌گیری گرایش‌های جدید شوند. باوجوداین، در این دوره، شورش‌هایی را شروع کردند که موجب شد، شاه‌تیماسب چندان تمایلی به محور قرار دادن آن‌ها در حکومت و اداره امور نداشته باشد، اما ریشه‌دار بودن نفوذ آنان باعث شد که شاه‌تیماسب (با توجه به مقتضیات و ضروریات) نتواند با آن‌ها برخورد جدی‌ای داشته باشد (عقیلی، ۱۳۹۵: ۱۴۶).

۴-۴. بازرگانان، اصناف، و پیشه‌وران

در دوره صفویه، بازرگانان در بین درباریان و مردم، نفوذ فراوانی داشتند. اصناف و صنعتگران عصر صفویان را نیز می‌توان در قالب دو گروه ارزیابی کرد؛ نخست، اصنافی که تعهد انفاق داشتند، و دیگری، اصنافی که چنین تعهدی نداشتند (کیوانی، ۱۳۹۲: ۴۷). مهم‌ترین یاری‌گر دولت و دربار صفویان، درآمدهای حاصل از مالیات‌ستانی بود که به شیوه‌های گوناگون از مردم و اصناف دریافت می‌کردند. راه دیگر کسب درآمد، کار و تلاش صنعتگران و کارگرانی بود که در خدمت دولت و حاکمان بودند. بی‌تردید، این گروه، متعلق به طبقه ممتاز صنعتگرانی بودند که در املاک و منازل سلطنتی، کارخانه‌ها، و کارگاه‌های دولتی مشغول خدمت بودند (کشاورز و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵۰). شکوفایی اقتصادی در عصر صفوی، از یک‌سو، رونق و افزایش تعداد اصناف را در پی داشت و از سوی دیگر، اندیشه شیعی‌گری، نوعی نظارت و نگرش خاص بر این قشر و طبقه را تبیین کرد که منجر به تقابل دو گروه بازاری و روحانیون، به‌عنوان یک ویژگی مهم جامعه صفوی، شد. این اتحاد با ازدواج متقابل علما و خانواده‌های بازرگانان، استحکام فزاینده‌ای یافت. همچنین، در زمان صفویه، علما، اداره مقدار بسیار زیادی از موقوفات را به‌دست آوردند، که به اشتراک منافع آنان با طبقه بازرگانان کمک کرد (سیوری، ۱۳۷۸: ۱۷۷). بیشتر پیشه‌وران، از صنعتگرانی بودند که در اطراف میدان شهر و بازارهای اصفهان، دارای رسته‌ها و دهکده‌های مخصوصی بودند و به‌لحاظ مالی و معیشتی، نسبت به کارگران و کشاورزان، وضعیت بهتری داشتند (کمپفر، ۱۳۶۳: ۹۷).

۴-۵. کارگران، کشاورزان، و زنان

در دوره صفویان، کارگران در قالب اصناف گوناگونی دسته‌بندی می‌شدند و هر صنف یک نماینده برگزیده برای خود داشت که توسط مقامات لشکری و کشوری حاضر در آن شهر

به رسمیت شناخته می‌شد. در این دوره، لفظ «کارگر به کسانی اطلاق می‌شد که در کارخانه‌ها و کارگاه‌های دولتی کار می‌کردند و در خانه‌های خود اجازه کار کردن نداشتند» (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۷: ۱۰۲). می‌توان گفت، وضعیت کارگران این عصر در تمام دوره‌های تاریخ ایران منحصر به فرد بود و پیشرفته‌ترین قوانین و مقررات کارگری در آن دوران اعمال می‌شد (کشاورز و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۵۲). کشاورزان نیز دسته‌ای از مردم شهرنشین بودند که در حاشیه شهرها زندگی می‌کردند و نسبت به طبقات اجتماعی دیگر، در سطح پایین‌تری بودند؛ اما وضعیت مالی و رفاهی کشاورزان این عصر، بنا به نوشته‌های جهانگردان خارجی، نسبت به دوره‌های دیگر، بهتر بود و کشاورزان، آسایش بیشتری داشتند (شاردن، ۱۳۴۵، ج ۸: ۲۷۶-۲۷۵). زنان، از دیگر گروه‌هایی بودند که در دوره صفویه در میان طبقات اجتماعی جای داشتند و موقعیت آنان در بیشتر موارد، بر پایه موقعیت اجتماعی مردانشان تعیین می‌شد و تقریباً همگی آنان زیر سلطه مردان بودند. بر پایه پژوهش فریر^۱ (۱۹۹۸: ۳۸۵-۳۸۴)، زنان، افزون بر وظیفه خانه‌داری، به انجام کارهای تولیدی‌ای چون قالی‌بافی، گلیم‌بافی، جاجیم‌بافی، و نظایر این‌ها اشتغال داشتند (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۵۱)؛ آن‌ها، به دلیل محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی، شرایط و موقعیت مناسبی نداشتند (کشاورز و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۵).

۵. چگونگی رابطه دولت و جامعه

تفاوتی که دولت صفویان با دولت‌های پیش از خود (همچون خوارزمشاهیان، سلجوقیان، و حتی تیموریان) داشته است، این است که خاندان صفوی، به‌رغم خاستگاه بیرونی‌اش، ابتدا در این سرزمین ساکن شدند و سپس از راه تصوف، موفق به کسب پایگاه مردمی در داخل فلات ایران شدند (حافظ‌نیا و ولی‌قلی‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۶). نوعی «دولت مدرن» در دوره صفویان شکل گرفت، اما این دولت، به معنای دولت‌ملت امروزی و مبتنی بر ناسیونالیسم ملی نبود. شاید مهم‌ترین ویژگی دولت صفوی، همان آرمان تشیع بود که آن را از دولت‌های پیشین متمایز می‌کرد. با این حال، آن‌قدر کم‌وکاستی داشت که نشود بر آن نام دولت‌ملت واقعی گذاشت. در این دوره، تشیع به مهم‌ترین ویژگی فرد ایرانی و فلسفه وجودی صفویان تبدیل شد (حافظ‌نیا و ولی‌قلی‌زاده، ۱۳۸۶: ۱۹ و ۲۴). با اینکه در این دوره، رابطه دولت با مردم و در رأس آن، بازار، قیم‌مآبانه و سلطه‌جویانه بود، با این حال، این رابطه با برخی از گروه‌ها و قبایل موجود مرید و مرادی بوده است (عقیلی، ۱۳۹۲: ۱۸۲).

1. Ferrier

باوجود تحکیم دولت صفوی، به سبب گسترش نیافتن فتوحات آن، درآمدها کاهش و مالیات گیری از مردم فزونی یافت؛ هرچند توجه شاه به ایجاد تغییراتی برای آبادانی و عمران، بیشتر شد (پیگولوسکایا، ۱۳۶۳: ۴۸۱). در دوره شاه اسماعیل اول، کاهش درآمد مردم و عدم دریافت گسترده مالیات، سبب توجه دولت به دو منبع درآمد جدید، یعنی کشاورزی و بازار، شد. دولت با اینکه در عرصه خارجی، درگیر جنگ های زیادی بود، اما به مردم و اقدام در راستای بهبود وضعیت اقتصادی آنان نیز توجه داشت. این مسئله موجب شده بود تا مردم، شیفته وی شوند. البته کناره گیری او از سلطنت پس از شکست در جنگ چالدران، تضادهای درونی حکومت صفوی را شدت داد و بر بی توجهی شاه به مردم و ناامنی، افزود و رکود اقتصادی را در پی داشت (عقیلی، ۱۳۹۲: ۱۷۸). وی هر آنچه را که به دست می آمد، بین رعیت پخش می کرد (روملو، ۱۳۸۴: ۲۳۸) و غنایم جنگی به دست آمده را نیز بی درنگ بین سربازان و نیروهای قزلباشان تقسیم می نمود (جنابدی، ۱۳۷۸: ۱۲۹ و ۲۴۲).

شاه تهماسب برای رسیدن به اهداف تعیین شده در حکومت، تغییراتی در ساختار اداری و سیاسی کشور ایجاد کرد و روحانیون، پس از شاه در هرم قدرت جای گرفتند (آقاجری، ۱۳۸۹: ۱۰۸). وی با کشتن حسین خان شاملو، رئیس قدرتمند قزلباش ها، سلطنت خود را از زیر سیطره سران آن ها خارج کرد و قدرت خویش را استحکام بخشید (صفوی، ۱۳۶۳: ۱۵). شاه تهماسب، «علیرغم قدرت و سلطنت طولانی، نتوانست پایه اقتصادی مهمی برای رفاه مردم ایجاد کند، اما سلطنت طولانی او باعث شد که طبقه قزلباش بر مردم مسلط شود (باستانی پاریزی، ۱۳۷۸: ۷۱). در دوره شاه اسماعیل دوم، اختلافات میان قبایل شاملو و تکلو و قبایل دیگر قزلباش شدت گرفت و از آنجاکه طرفداران شاه اسماعیل دوم، موفق به کسب قدرت شدند، تصفیه های خونی از سوی دربار و شاهزادگان به راه افتاد (منشی قمی، ۱۳۸۳: ۶۳۲). همچنین، تغییر مذهب شاه اسماعیل دوم به «تسنن شافعی»، موجب دلسردی مردم نسبت به دین و حاکمیت شد. مخالفت وی با بسیاری از علمای شیعه، دوری و جدایی این قشر از حکومت را در پی داشت (عقیلی، ۱۳۹۲: ۲۰۱-۲۰۰). این اقدامات سبب شد که گروهی وی را غاصب سلطنت و حکومتش را نامشروع جلوه دهند. گروهی نیز او را منجی و حکومتش را مؤثر، اما ناشکیبا می پنداشتند؛ تاجایی که می توان قیام های پس از مرگ وی را در نقاطی مانند قندهار، لرستان، همدان، و... با عنوان ظهور اسماعیل دوم، متأثر از محبوبیت سیاسی و اجتماعی وی دانست (منشی ترکمان، ۱۳۸۷: ۲۷۲).

روی هم رفته، نبود قوانین مشخص و تثبیت شده در راستای رسمیت یافتن حقانیت شاهان

صفوی از یک سو، و نیز ضعف نهادهای مدنی از سوی دیگر، سبب می‌شد که این شاهان برای حفظ موقعیتشان، حقوق مالکیت را در راستای منافع خویش، طراحی کرده و مانع هرگونه اعتراض مردم به عدم برخورداری از حقوق مالکیت فردی شوند؛ زیرا دولت به هیچ‌روی حاضر به کاهش منابع مالی در اختیارش نبود و با انحصار منابع، نبض امور را کنترل و از ظهور گروه‌های اقتصادی قدرتمند جلوگیری می‌کرد (کریمی و خرمی، ۱۳۹۴: ۱۵۳-۱۵۲). با سپری شدن عمر حکومت صفویه از قدرت سران قبایل کاسته شد. با وجود این باور که حکومت، ماهیت اهریمنی دارد و مأموران آن مستبد و اموالشان غصبی است، مقابله با قدرت، هم مقابله و هم همکاری با قدرت دولتی و مشارکت در آن، به‌ویژه در میان جوامع شهری وجود داشته است. نتیجه این وضعیت، ایجاد شرایطی پرتنش و چالش‌زا بود که گاهی خود را به‌صورت مخالفت نشان می‌داد (فوران، ۱۳۹۴: ۸۷-۸۶). ایران در دوره صفویه به‌لحاظ توسعه فرهنگی و سیاسی و مشارکت مردم در حکومت، رشد بسیاری داشت، اما دولت نتوانست بر جامعه غلبه و مدیریت خلاق ایجاد کند؛ بنابراین، هرگاه وضع مردم بدتر می‌شد، رسوبات پیشین و راه‌حل‌های کهنه فعال‌تر می‌شد، و هنگامی که صفویه سقوط کرد، جامعه ضعیف شد.

۶. شکاف دولت و جامعه و ایجاد جامعه شبکه‌ای

۶-۱. مقایسه ویژگی‌های دولت صفوی با معیارهای دولت قوی میگدال

به‌منظور فهم رابطه میان دولت و جامعه در عصر صفوی، در این بخش، و در قالب دو قسمت جداگانه، به ویژگی‌های دولت و جامعه آن دوران، براساس الگو و معیارهای میگدال (دولت قوی و جامعه قوی) پرداخته می‌شود.

۱-۱-۶. توانایی دولت برای نفوذ در جامعه

پس از یک دوره فترت در ایران، صفویان، دولتی متمرکز را تشکیل دادند و با تقویت هویت ملی ایرانیان و استفاده از عنصر هویت‌بخش دین، دگرگونی‌های بنیادینی در ساختار حکومت و جامعه ایجاد کردند. در نتیجه رسمی شدن مذهب تشیع در ایران عصر صفویان، بسیاری از ارزش‌ها، جنبه دینی و مذهبی پیدا کردند و برخی باورها و اعتقادات نادرست و اشتباه رواج یافت؛ اما برداشت سطحی از دین، ضمن گسترش خرافات، زمینه سقوط حکومت صفویه را فراهم کرد (ستوده‌فر، جدیدی، و قلی‌زاده، ۱۳۹۷: ۱۴۰-۱۳۹). هرچند صفویان توانستند با

رسمی کردن مذهب تشیع و از طریق روحانیت، در جامعه نفوذ پیدا کنند، در این دوره، به‌ویژه در نیمه نخست عصر صفویان، جنگ‌های بسیاری بین ایران با امپراتوری عثمانی در غرب و ازبک‌ها در شرق رخ داد (غفاری‌فرد و نوایی، ۱۳۸۱: ۲۸۴-۲۸۳). همین مسئله موجب شده بود که تمرکز صفویان به خارج از مرزها (برای استقرار امنیت) معطوف شود. صفویان، اقدام به مالیات‌گیری‌های گسترده از مردم و به‌ویژه دهقانان و کشاورزان کرده بودند. اقلیت‌های مذهبی، به‌ویژه ارامنه، بخشی از ساختار جامعه در این دوره بودند که در تضاد منافع با امرای حکومتی قرار گرفتند و قدرت مقابله با حکومت را نداشتند (تاورنیه، ۱۳۸۳: ۵۶۵-۵۶۴). از همین‌رو، صفویان نتوانستند به‌گونه‌ای مناسب با جامعه ارتباط برقرار کنند و در آن نفوذ داشته باشند؛ بنابراین، در جامعه عصر صفوی، دولت از جامعه جدا بود و در نتیجه، پایگاه و نقطه اتکای محکم و پیوسته‌ای در اجتماع نداشت و به‌همین دلیل، فاقد مشروعیت سیاسی در میان طبقات بود. همین مسئله موجب شد که منافع جامعه را نمایندگی نکند (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۴). برپایه نظریه می‌گدال می‌توان گفت، ناتوانی صفویان در ارائه راهکارهای کارآمد، موجب شد که نتوانند در جامعه نفوذ کنند و این رابطه بیشتر از طریق روحانیت برقرار می‌شد؛ بنابراین، صفویان نتوانستند قواعد الزام‌آوری را برای قاعده‌مندسازی رفتار مردم اجرا کنند.

۲-۱-۶. تنظیم روابط اجتماعی

تنظیم روابط اجتماعی و سطوح بالای کنترل اجتماعی، توانایی و ظرفیت‌های دولت را در زمینه‌های گوناگون، از جمله مقابله با تهاجمات بیگانگان، استخراج منابع، و بسیج و سازماندهی مردم به‌منظور ایجاد تحول اجتماعی، بهبود می‌بخشد (سمیعی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۲۰) و انجام ندادن آن به ضعف و ناتوانی دولت در زمینه‌های دیگر منجر می‌شود. نفوذ معنوی شیخ صفی‌الدین اردبیلی و فرزندان او در میان ایلات قزلباش، از دلایل اصلی تشکیل دولت صفویان بود. این نفوذ معنوی، آن‌ها را به‌صورت رهبران مذهبی‌ای درآورد که از قدرت سیاسی و نظامی ایل نیز بهره می‌بردند (پارسا، ۱۳۷۶: ۸۶). دستگاه وزارت و انتخاب وزیر، یکی از منابع در اختیار پادشاهان صفوی برای تنظیم روابط اجتماعی بود که توسط شاه انجام می‌شد. در زمان شاه‌عباس اول، تمرکز بیشتر اداره امور کشور، وظیفه دیوانسالاری را که وزیر در رأس آن بود، سنگین‌تر کرد (شاملو، ۱۳۷۱: ۱: ۱۲۸).

صفویان در رأس اقدامات فرهنگی خود برای ترویج تشیع، به تقویت جایگاه علما در

جامعه پرداختند. آن‌ها با به‌کارگیری علما و فقها در مناصب مختلف سازمان دولت در پیوند مذهب و سیاست، از خدمات آن‌ها برای دینی کردن حکومت و جامعه بهره گرفتند. اهمیتی که صفویان به مذهب تشیع دادند و در کنار آن، توجه ویژه به علما، باعث شد که علما به تدریج در امور اجتماعی و سیاسی کشور مؤثر واقع شوند و نوعی رابطه بین قدرت دینی و دنیوی پدید آید و اداره برخی از سازمان‌های دولتی از جمله امور قضایی و اوقاف به مالکیت روحانیت درآید و به آن‌ها واگذار شود (میرزاسمیعی، ۱۳۶۸: ۱-۳).

نیروهای قزلباش نیز از عناصر دیگری بودند که در کنار علما و روحانیون، دستگاه اداری دولت صفویان را شکل دادند و دولت از طریق آن‌ها به تنظیم روابط اجتماعی در سطح جامعه اقدام کرد؛ بنابراین، دولت صفویه، توسط شبکه‌های قدرتی مانند قزلباش‌ها و روحانیون، محدود شده بود و دولت بیش از آنکه تأثیرگذار باشد، اثرپذیر بود. شاهان صفوی هرچند تمایل داشتند که قدرت خود را افزایش دهند، اما در این زمینه موفق نبودند. هرچند موفقیت در همه دوره‌ها به یک شکل نبوده است. بر این اساس، یکی از کارویژه‌های اصلی طبقات قدرت در دوره صفویان، تولید گفتمانی بود که مشروعیت سیاسی و ساختاری را برای حکومت ایجاد کرد. صفویان با وجود ادعای رهبری مذهبی با خاستگاه صوفیانه، به هیچ‌روی موفق نشدند این نوع رهبری را گسترش دهند؛ بنابراین، به سرعت در صدد کسب مشروعیت از راه‌های دیگر برآمدند، اما سرانجام، به چالش کشیده شدند و سقوط کردند (مرتضوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۷۳). بر این اساس، پادشاهان صفوی در دوره‌های زمانی مختلف، قادر به تنظیم روابط با جامعه نبوده‌اند.

۳-۱-۶. منابع فوق‌العاده و استخراج آن

دولت صفویه با دعوت علمای شیعه از مناطق دیگر جهان اسلام، استقبال از آن‌ها، و توجه و حمایت ویژه از این گروه، در کنار حمایت از علمای ایرانی و واگذاری برخی مشاغل و امور مهم مملکتی به آن‌ها، علمای شیعه را به محور و ستون حرکت فرهنگی شیعی تبدیل کردند. این گروه با حضور در حیطه قدرت نیروهای قزلباش، از راه گسترش اندیشه‌های تشیع و عمق بخشیدن به آن، نقش بنیادینی را در کنترل قدرت موجود و پیشگیری از انحراف‌های بیشتر، به عهده گرفتند (پارسانیا، ۱۳۷۶: ۸۸)؛ بنابراین، صفویان با وجود ادعاهایی مبنی بر متمرکز و مقتدر بودن، توسط شبکه‌های قدرتی نظیر قزلباش‌ها و روحانیون محدود شده و تنها براساس توصیه‌های شخص پادشاه، عمل کرده‌اند. صفویان با انتساب خود به اهل بیت (ع) و ادعای نیابت امام زمان (عج) تلاش کردند از

نوعی مشروعیت دینی استفاده کرده و خود را شایسته‌ترین افراد برای حکومت معرفی کنند. درواقع، یکی از منابع فوق‌العاده در اختیار صفویان، مذهب تشیع بود. هریک از شاهان صفوی با توجه به شرایط اجتماعی و سیاسی حاکم بر حکومت خود، تلاش کردند از نفوذ علما برای گسترش تشیع و تثبیت حکومت خود بهره‌مند شوند. در دوره شاه‌عباس اول، به دلیل تغییرات گسترده در حکومت، کاهش قدرت نیروهای قزلباش، و جایگزینی نیروی سوم متشکل از نیروهای گرجی و چرکس، شرایط برای افزایش قدرت علما و نقش‌آفرینی بیشتر آنان در صحنه سیاسی کشور فراهم شد؛ بنابراین، یکی از منابع فوق‌العاده در اختیار پادشاهان صفوی، دستگاه روحانیت و نیروهای قزلباش بود که جامعه را از طریق آن‌ها اداره می‌کردند.

۴-۱-۶. توزیع یا اختصاص منابع

صفویان، حکومت خود را یادآور تاریخ پادشاهی بزرگ ساسانی و حق مشروع تشیع برای جانشینی پیامبر (ص) می‌دانستند. هویت ملی، نزد دربار صفوی، اهمیت زیادی داشت، زیرا برای آن‌ها حمایت و کمک‌های مردمی، ایجاد می‌کرد؛ البته گفتنی است که این هویت، در رویارویی با دشمنان خارجی، بر ایرانی بودن و در رویارویی با دشمنان داخلی، بر شیعه بودن، تکیه می‌کرد (مرتضوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۷۴). گفتنی است، آنچه در ایران با عنوان حکومت صفوی شکل گرفت، به لحاظ بنیان و ساختار سیاسی و تقسیم قدرت، هیچ تفاوتی با حکومت‌های اسلامی پیشین در تاریخ سیاسی مردم نداشت. اثری بودن حکومت صفویه از همان ساختار اداری و مذهبی عثمانی پیروی می‌کرد و نهاد دینی (صدرالسدر و مشیخه الاسلام) در کنار نیروی نظامی‌ای که در جنگ‌ها شرکت می‌کرد، یکی از مهم‌ترین ارکان حکومت بود (باغستانی، ۱۳۷۹: ۳۸۲). درواقع، پادشاهان صفوی در پی توزیع منابع در اختیار، در میان طبقات دیگر نبودند و تنها به دنبال این بودند که توصیه‌های شخصی خود را اعمال کنند. شاهان صفوی، به محض اطمینان از ثبات و قدرت حکومت خود، درصدد برآمدند تا همه اختیاراتی را که در زمان تأسیس این حکومت و با اهداف خاصی به علمای دین داده شده بود، سلب کرده و تنها حکومتی مبتنی بر نظام موروثی را ایجاد کنند. شاه عباس، سیاست تندی را در برابر علما در پیش گرفت و کوشید همگان را در بنیاد اقتدار مرکزی دولت به ضعف بکشاند. این سیاست، پیامدهای ناگواری برای موضع عالمان شیعی داشت و سبب مقابله به مثل آنان با دولت شد (باغستانی، ۱۳۷۹: ۴۲۱). اقدامات پادشاهان صفوی، نتایج منفی‌ای داشت که پیامدهای خود را در اواخر دوران صفویه نشان داد و

در نتیجه، با ضعف قدرت پادشاه و وقوع شورش‌های اجتماعی و قومی در قلمرو صفویان، قدرت سیاسی دچار تزلزل شد و بی‌ثباتی سیاسی افزایش یافت (انصاری و حسینی، ۱۳۹۹: ۳۱)؛ بنابراین، صفویان در حوزه کنترل و توزیع منابع، فاقد قدرت لازم بوده‌اند.

۲-۶. مقایسه جامعه عصر صفوی با جامعه قوی میگدال

۱-۲-۶. استقلال نسبی حوزه اجتماعی از دولت

تاریخ سیاسی ایران، حاکی از این است که نهادهای محلی و مردمی و اندیشه آن، هیچ‌گاه جایگاه شایسته خود را به دست نیاورده‌اند. در طول تاریخ، بیشتر حکومتگران، افرادی مستبد و خودمحور بوده‌اند و این مسئله موجب شکل‌گیری نظام تمرکزگرایی (حافظ‌نیا، پارسانی، و پوریان، ۱۳۹۰: ۱۴۶) و در نهایت، عدم استقلال نسبی جامعه شده است. به قدرت رسیدن صفویان و به رسمیت شناخته شدن تشیع به عنوان مذهب رسمی، این باور را به ذهن رساند که جامعه از مشکلات پیشین رها شده و ثبات و امنیت در جامعه برقرار خواهد شد. در واقع، اعلام سلطنت شاه اسماعیل صفوی، تغییری بزرگ یا انتقال ساده قدرت به دولت صفویان نبود، بلکه این تغییر با تغییرات بنیادین دیگری همراه بود که زندگی فکری و سیاسی جامعه ایران را دستخوش دگرگونی‌های بزرگی کرد، اما صفویان به تدریج از پایگاه و هویت صوفیانه خود که در ابتدای تشکیل دولت داشتند، دور شدند (فیرحی، ۱۳۸۸: ۴۱۸) و در نتیجه ماندگاری حکومت و درگیری در جنگ‌های فراوان برای کسب استقلال و بازپس‌گیری مرزهای ملی، از جامعه فاصله گرفتند. این مسئله در کنار مالیات‌ستانی‌های گسترده و جلوگیری از ورود افراد جامعه به ساختار قدرت و پاسخ‌گو نبودن در برابر ساختار اداری، زمینه عدم استقلال جامعه را فراهم کرد. در واقع، جامعه ایران در دوره صفویه جز در برخی از موارد که در دفاع از مرزهای کشور به جنگ فرستاده شده‌اند یا اینکه مجبور به پرداخت مالیات‌های سنگین بودند، نتوانستند استقلال نسبی کسب کنند و دولت (صفویان) برای حل مشکل اقتصادی جامعه و شرایط امنیتی، اقدامی انجام نداد. بر این اساس، صفویان با وجود تمرکز قدرت نتوانستند به خواسته‌های جامعه پاسخ دهند و جامعه‌ای شبکه‌ای ایجاد کنند.

۲-۲-۶. دسترسی به نسبت مستقل به دولت یا برگزیدگان حاکم

ساختار اجتماعی عصر صفویه به شکل یک هرم بود که شاه در رأس و مردم عادی (شامل

دهقانان، صنعتگران، مغازه‌داران، و تاجران خرد) در قاعده آن قرار داشتند. در بین این دو طبقه، اعیان لشکری و کشوری و جمعی از مقامات روحانی، اعم از فقها و علما نیز در سطوح مختلف حضور داشتند. اقشار مردم، دارای اصناف و انجمن‌های اجتماعی و مذهبی بودند؛ به گونه‌ای که در هریک از شهرهای مهم، تجار، کارگران، و گروه‌های دیگر، نمایندگانی داشتند. از جمله ویژگی‌های مهم جامعه عصر صفویان را می‌توان تلاش برای ایجاد پیوند بین جامعه ایران و ترکمن قزلباش و اتحاد علما و بازاریان دانست (سیوری، ۱۳۷۸: ۱۴۵-۱۴۴). از زمان سلطنت شاه عباس دوم تا شاه سلطان حسین صفوی، قدرت علما و فقها به مرور نسبت به طبقات دیگر و حتی در مقایسه با شاهان دیگر صفوی افزایش یافت (میراحمدی، ۱۳۶۳: ۲۲). روابط شاه عباس، شاه صفی و شاه سلطان حسین با علما قوی‌تر، و بر تعداد علما و فقهایی که به نحوی با کارهای حکومتی مرتبط بودند، افزوده شد؛ اما این، به آن معنا نیست که صفویان دسترسی نسبتاً مستقلی به دولت یا نخبگان حاکم ایجاد کرده‌اند. درواقع، آن‌ها، به ویژه شاه عباس صفوی، تلاش کردند از علما و نیروهای نظامی برای تقویت خود و برقراری ثبات و امنیت در جامعه استفاده کنند؛ هرچند این سنت تا پایان دوره صفویه به همین شکل ادامه پیدا نکرد. درواقع، در دوره شاه سلطان حسین صفوی، قدرت از دست شاه و درباریان خارج شد و فقها نظر مشورتی پیدا کردند و خواستار اجرای دستورات شرع توسط دولت شدند. درواقع، در این چارچوب، روحانیون به قدرت رسیدند (مرتضوی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶۹). دسترسی نسبی روحانیون به قدرت در دوره صفویان، به این معنا نیست که تمام جامعه توانستند به استقلال (نسبی) برسند و به گونه‌ای مستقل به دولت یا برگزیدگان حاکم (درباریان) دسترسی داشته باشند، بلکه مسیرهای ارتباط با ساختار قدرت بسته بود.

۳-۲-۶. وجود فضای عمومی به نسبت مستقل

رسمی شدن مذهب تشیع، با ایجاد احساس تعلق و وفاداری به این مذهب در بین ایرانیان، به عنوان منبع هویت ملی، آن‌ها را در گروهی یگانه و مشابه به عنوان پیروان مذهب تشیع قرار داد که بر این اساس، احساس می‌کردند به یکدیگر تعلق دارند و خود را گروهی مذهبی می‌دانستند.. البته این به آن معنا نیست که جامعه به یک فضای عمومی مستقل دست یافته بود، بلکه جامعه بیشتر در راستای آموزه‌های تشیع و شرکت در جنگ‌ها، با روحانیان در ارتباط بود. با توجه به عملکرد مستقل فقها و علما در عصر صفویه و نافرمانی آنان از مسئولان و

در عین حال، اطاعت بیشتر مردم از آن‌ها، می‌توان از چنین کارکرد و روندی با عنوان پدیده «حکومت درون حکومتی» نام برد؛ زیرا، فقها، مشروعیت خود را از امام زمان (عج) می‌گرفتند و بر همین اساس، به توده مردم دستور می‌دادند؛ با اینکه حکومت صفویه، مشروعیت عرفی و موروثی بیشتری نسبت به فقها داشت و از رابطه مرید و مرادی صحبت می‌کرد، عملکرد فقها در برخی مقاطع، به شکل حکومتی درون حکومت بود (صداقت، ۱۳۸۴: ۸۵). گروه دیگر فعال در جامعه مدنی ایران، بازاریان بودند که در سازمان‌دهی به فعالیت‌های اقتصادی و انجام تعهدات اجتماعی، از دولت، استقلال داشتند. بازاری‌ها از طریق دادن وام به دولت و نیز به سبب پیوند نزدیک با علما، می‌توانستند نزد مقامات دولتی اعمال نظر کنند؛ بنابراین، ایران به دلیل ارتباط نزدیک بین علما و بازار، از شالوده نیرومند حوزه عمومی برخوردار بود و ایجاد تغییر در جامعه توسط دولت، بدون فتوای علما و همراهی بازار ممکن نبود (کمالی، ۱۳۸۱: ۶۳-۶۱)؛ بنابراین، شاید بتوان عصر صفویه را سرآغاز شکل‌گیری جامعه مدنی در ایران دانست. با ظهور طبقات و گروه‌های اجتماعی در این دوره، دگرگونی جدیدی در تاریخ ایران رخ داد.

۴-۲-۶. حمایت قانونی

در آغاز حکومت صفویه که مرحله «گذر از تصوف به تشیع» بود، ضرورت وجود قانون برای تنظیم روابط جامعه به شدت احساس می‌شد. اگرچه قانون در این دوره، به معنای امروزی نبود و مجموعه‌ای از فتواها و دستورات فقها و احکام حکومتی را دربر می‌گرفت^(۴). نیاز بشر به قانون در زندگی اجتماعی، امری تردیدناپذیر است. یکی از عوامل نظم‌دهنده رفتار اجتماعی انسان‌ها، وجود قوانین و مقررات است. نظام سیاسی برخوردار از قدرت دنیوی، برای تسلط بر جامعه مسلمین، به شریعت و فقه نیاز داشت. در این شرایط، همه مردم دارای اعتقادات پایه و صوفی مشرب نبودند که نیازی به قانون و اجرای آن نداشته باشند. در آغاز دوره صفویه، ساکنان بیشتر شهرهای ایران، سنی مذهب بودند و شکل ناب تشیع اثنی‌عشری خالص و بی‌آمیخته با تصوف، تنها در چند شهر ایران، شامات، و منطقه جبل عامل نسبت به مناطق دیگر، رواج بیشتری داشت (جعفریان، ۱۳۷۰: ۳۷). از آنجاکه حکومت باید احکام مکتوب و روشنی داشته باشد و فقها بتوانند احکام فقهی را استخراج و استنباط کنند، صفویان بیش از پیش به سوی فقه شیعه گرایش یافتند. در این دوره، علمای شیعه در تثبیت احکام شرعی نقش

چشمگیری داشتند؛ زیرا، فقه و عناصر آن گسترش یافت و فقه‌های شیعه، قوانین شرعی را برای حکومت ایران وضع کردند. افزون‌براین، احکام صادره از سوی علما در امور گوناگون، قانون به‌شمار می‌آمد؛ چنان‌که صاحب کتاب «روضات الجنات» می‌نویسد: «شاه تهماسب در زمان خود، بسیاری از امور را به عالمانی همچون محقق کرکی سپرد و به تمام حاکمان شهرها نیز چنین دستور داد که از وی اطلاعات نمایند، چراکه در اداره کشور نقش دارند؛ و نایب امام زمان جهت اداره امور محوله می‌باشند» (خوانساری اصفهانی، ۱۳۹۰، ج ۵: ۱۶۷).

نظارت بر مقررات و قوانین موجود در این دوره، در بسیاری از موارد به‌عهده علما و فقیهان بود و توسط آن‌ها اعمال می‌شد. کمپفر در این باره می‌نویسد: «تطبیق قانون در دست قضات شرعی است، حتی در مناطق کوچک‌تر، همیشه یک قاضی شرعی حضور دارد؛ زیرا، اسناد حقوقی و مدنی قراردادها و احکام شاه و همه کارهایی که باید انجام شود، به‌صورت مکتوب در جامعه ایران تنها زمانی قوت قانونی پیدا می‌کنند که به مهر قاضی شرعی رسیده باشند؛ از همین رو، هیچ‌کدام از شهرها به‌دنبال این نبودند که خالی از قاضی باشند و همواره به‌دنبال فقیهانی بودند که در بروز اختلافات قضاوت نمایند» (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۲۵). هرچند بنا به ماهیت حکومت «سلطنت مطلقه»، این پادشاهان بودند که در بسیاری از موارد به میل خود قضاوت می‌کردند و احکام شرعی و فتوای فقها اهمیتی نداشت. افزون‌بر پادشاهان و درباریان، رؤسای نخبگان و فرمانروایان محلی نیز در بسیاری از موارد به روش موروثی به قدرت می‌رسیدند. آن‌ها در پادشاهی ایران از پادشاهان کوچک به‌شمار می‌رفتند و دولت، توانایی کنترل اجتماعی آن‌ها را نداشت؛ هرچند دولت‌ها معمولاً سعی می‌کردند با تحریک یک قبیله بر ضد طایفه دیگر، بقای آن‌ها را تضمین کنند و مالیات‌های اندکی از آن‌ها دریافت کنند (تاپر، ۱۳۸۹: ۳۲۷). این افراد در کنار علما از حمایت قانونی شاهان صفوی برخوردار بودند و می‌توانستند در جامعه، نقش اداره‌کنندگی داشته باشند.

بنابراین، جامعه ایران عصر صفویه را می‌توان جامعه شبکه‌ای دانست؛ زیرا، در این دوره جامعه در بسیاری از بخش‌ها، قدرتمندتر از دولت بود و دولت، گروه‌های داخلی را از طریق سرکوب کنترل می‌کرد. باوجوداین، دولت همواره موقعیتی متزلزل داشت و در استخراج منابع، توزیع آن، و تنظیم و نفوذ در روابط پیچیده قدرت گروه‌های اجتماعی ناتوان بود؛ زیرا، نتوانست گروه‌های پراکنده را به‌خوبی منسجم کند و فاقد توانایی اعمال خشونت مشروع بود. ضمن اینکه جامعه دوره صفویه، ساختاری شبکه‌ای داشته و دولت، توان بسیج در برابر جامعه را

نداشت و از اجرای برنامه‌های خود عقب‌نشینی کرد. با الهام‌گیری از نظر میگدال (۱۳۹۵)، می‌توان گفت، با توجه به شرایط و فضای سیاسی ایران در مقطع موردبحث، مشکل اصلی دولت صفویه، اقتدار بیش‌ازحد نبود، بلکه ضعف بیش‌ازحد اقتدار آن بود. به دلیل شکل‌گیری تشکلهای و گروه‌های قدرت در سطح جامعه (همچون روحانیان، قزلباش‌ها، ...)، دولت قوی و توسعه‌گرایی روبه‌تغییر و دگرگونی شکل نگرفت، ضمن اینکه رابطه دولت و جامعه، پیچیده و شبکه‌ای نبود و دولت صفویه، فاقد یک شبکه اجتماعی سراسری بود. در مجموع می‌توان گفت، در دوره صفویه با وجود تفاوت در دوره‌های زمانی مختلف، حکومت‌های مرکزی‌ای که توسط پادشاهان اداره می‌شدند، در مقابل اجتماع و مردم، قدرت چندانی نداشتند و نتوانستند اجتماعات ایرانی را براساس خواسته‌های خود هدایت و رهبری کنند. در ادامه، رابطه دولت و جامعه در عصر صفوی در قالب جدول شماره (۱) ارائه شده است.

جدول شماره (۱). رابطه دولت و جامعه در عصر صفوی (معیارهای موردنظر جونل میگدال)

ردیف	مسائل و ابعاد	دوره صفویه
۱	توانایی نفوذ در جامعه	ناتوانی در ارائه قواعد الزام‌آور برای قاعده‌مندسازی رفتار مردم
۲	کنترل و تنظیم روابط اجتماعی	توجه به علما و نیروهای نظامی در عین ناتوانی در تنظیم روابط اجتماعی
۳	منابع فوق‌العاده و استخراج آن	مذهب تشیع و نیروهای قزلباش
۴	توزیع یا اختصاص منابع	فاقد قدرت لازم برای کنترل و توزیع منابع
۵	استقلال نسبی جامعه	سرکوب اجتماعی و جلوگیری از ورود افراد جامعه به ساختار قدرت
۶	دسترسی به نسبت مستقل به دولت یا برگزیدگان حاکم	عدم دسترسی به دولت یا برگزیدگان حکومت (درباریان، خاندان سلطنتی و منسوبان آن‌ها، علما و روحانیون، تجار و بازاریان و در نهایت، رؤسای ایلات، عشایر و خوانین) که توان کنترل و تنظیمی بسیار بالایی در جامعه داشتند و براساس انگاره‌های میگدال، جامعه ایران عصر صفوی را به صورت جامعه شبکه‌ای شکل دادند.
۷	وجود یک فضای عمومی بالنسبه مستقل	فقدان فضای عمومی مستقل و ارتباط صرف با روحانیون در عین قدرتمندتر شدن جامعه نسبت به دوره‌های پیشین
۸	حمایت قانونی	ضرورت وجود قانون برای تنظیم و روابط جامعه در تضاد با روش فرمانروایی تمرکزگرای صفوی و نیروی مطلقه شاه

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری

جامعه، ترکیبی از سازمان‌های اجتماعی مانند خانواده‌ها، باشگاه‌ها، شرکت‌ها یا گروه‌های قومی، و دولت، تنها یک سازمان در میان این ساختارهای پرشمار است؛ در این چارچوب، معیارهای دولت قوی، شامل توانایی نفوذ در جامعه؛ تنظیم روابط اجتماعی؛

منابع فوق‌العاده و استخراج آن؛ توزیع یا اختصاص منابع؛ و جامعه قوی، شامل استقلال نسبی جامعه؛ دسترسی به نسبت مستقل به دولت یا برگزیدگان حاکم؛ وجود یک فضای عمومی مستقل؛ حمایت قانونی، مورد نظر قرار دارد. به منظور کاربست مؤلفه‌های یادشده برپایه نظریه جوئل میگدال، می‌توان گفت، در زمینه توانایی نفوذ در جامعه باید گفت، دولت صفویه که دولتی متعلق به عصر پیشامدرن است، نتوانست قواعد الزام‌آوری را برای قاعده‌مندسازی رفتار مردم، ارائه دهد. در زمینه تنظیم روابط اجتماعی، دولت با وجود توجه ویژه به روحانیون و نیروهای نظامی همچون قزلباش‌ها، نتوانست به موفقیت دست یابد و دولت توسعه‌گرا در این جهت شکل نگرفت. در زمینه منابع فوق‌العاده و استخراج آن، نتایج نشان می‌دهد که دولت صفویه به تشیع و روحانیون، به عنوان میانجی دولت و جامعه و نیز به نیروهای نظامی توجه ویژه‌ای داشتند و این دو، منابع مهم آن‌ها به شمار می‌آمدند. در حوزه توزیع یا اختصاص منابع، صفویان با وجود تفاوت دوره‌های مختلف پادشاهی، فاقد قدرت لازم برای کنترل و توزیع منابع بوده و نتوانستند زمینه ایجاد دولتی توسعه‌گرا را فراهم کنند.

درباره معیارهای جامعه قوی، در معیار میزان استقلال نسبی جامعه، صفویان با وجود رسمی کردن مذهب تشیع و دریافت مالیات از مردم و همچنین، مشارکت مردم در جنگ‌های خارجی، به آن‌ها استقلال ندادند. در واقع، جامعه، امکان فعالیت مستقل در حوزه اجتماع را نداشت و سرکوب شد. در معیار دسترسی به نسبت مستقل به دولت یا برگزیدگان حاکم، بیشترین ارتباط جامعه عصر صفویان، با روحانیون بوده و امکان دسترسی به شاه در نوک هرم یا حتی درباریان وجود نداشته است. در معیار وجود یک فضای عمومی به نسبت مستقل، می‌توان گفت، در دوره صفویه، تنها با روحانیون در ارتباط بوده و در عین حال، جامعه نسبت به دوره‌های پیشین، قدرتمندتر شده است. در زمینه حمایت قانونی، در دوره صفویان با وجود تمرکزگرا بودن و توجه صرف به شاه، قانون حمایتی از جامعه شکل نگرفت. جامعه ایران در دوره صفویه به لحاظ مشارکت مردم در حکومت، رشد بسیار زیادی داشت، اما نتوانست بر حکومت غلبه کند و در نتیجه، مدیریت خلاق نیز ایجاد نشد؛ بنابراین، صفویان با وجود متمرکز و اقتدارگرا بودن (به تناوب پادشاهان مختلف) در زمینه روابط با جامعه در مؤلفه‌های توانایی نفوذ در جامعه، ناموفق؛ استخراج منابع، موفق، توزیع/ تخصیص منابع، ناموفق، و در کنترل اجتماعی نیز ناموفق و ناتوان بوده‌اند؛ با وجود این، به دلیل شکل‌گیری شبکه‌ها، تشکلات، و

گروه‌های قدرت در جامعه، دولت قوی و توسعه‌گرا به‌سوی تغییر و دگرگونی شکل نگرفت. درواقع، رابطه دولت و جامعه عصر صفوی، پیچیده و شبکه‌ای نبوده و این دولت، فاقد یک شبکه اجتماعی سراسری بوده است.*

یادداشت‌ها

۱. طبق دیدگاه آلموند، دولت‌های جدید با ضرورت ایجاد چهار تحول یا انقلاب اساسی روبه‌رو هستند؛ انقلاب ملی (ایجاد هویت ملی و فرهنگی واحد)؛ انقلاب اقتدار سیاسی (ایجاد ساخت قدرت دولتی مشروع)؛ انقلاب رفاهی (توزیع منابع به‌گونه‌ای عادلانه‌تر)، و انقلاب مشارکت (ورود گروه‌های مختلف به درون زندگی سیاسی) (آلموند، به نقل از: بشیریه، ۱۳۸۴: ۳۸).
۲. این جمله از لوبرن هلندی است که در سال ۱۷۰۴ در اصفهان می‌زیسته است.
۳. تکیه‌گاه اصلی صفویه، قبایل چادرنشین ترک بودند که در آغاز از هفت قبیله تشکیل می‌شدند و عبارت بودند از: شاملو، روملو، استاجلو، تکلو، افشار، قاجار، و ذوالقدر. این قبایل بعدها با نام مشترک قزلباش خوانده می‌شدند.
۴. قانون به معنای مصطلح خود، عبارت از «مجموعه قواعد و مقرراتی است که از سوی مرجع صلاحیت‌دار، با شرایط خاص، وضع و تصویب و با امضای مرجع موردنظر منتشر می‌شد». در سلطنت مطلقه، همه امور به شخص شاه مربوط می‌شود و تفکیک قوا نیز، در ایران آن زمان وجود نداشت؛ بنابراین، مجموعه قواعد و مقررات غیرمدون نشان‌دهنده مرجعی برای تنظیم روابط اجتماعی است.

منابع

- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۴). پاتوق و مدرنیته ایرانی. تهران: لوح فکر.
- آقاجری، سیدهاشم (۱۳۷۴). روحانیت و سلطنت در ایران عصر صفوی. رساله دکتری رشته تاریخ. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه تربیت مدرس.
- آقاجری، سیدهاشم (۱۳۸۰). کنش دین و دولت در ایران عصر صفوی. تهران: باز.
- آقاجری، سیدهاشم (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی. چاپ دوم. تهران: طرح نو.
- انصاری، سمیه؛ حسنی، عطاالله (۱۳۹۹). تأثیر تعارض سپاهیان و درگاهیان بر بی‌ثباتی سیاسی در اواخر دوره صفویان (۱۱۳۵-۱۰۷۷ ق/ ۱۷۲۲-۱۶۶۷ م). مجله تاریخ ایران، ۱۳ (۱)، ۵۰-۲۹.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۷۸). سیاست و اقتصاد عصر صفوی. تهران: صفی‌علیشاه.
- باغستانی، محمد (۱۳۷۹). تشکیل دولت صفویان. مجله فقه، ۷ (۲۵)، ۴۳۱-۳۷۵.
- بدیع، برتران؛ بیرن بوم، پیر (۱۳۷۹). جامعه‌شناسی دولت. ترجمه احمد نقیب‌زاده. تهران: باز.
- بشیری، حسین (۱۳۸۴). موانع توسعه سیاسی در ایران. چاپ پنجم. تهران: گام نو.
- بشیری، حسین (۱۳۹۷). جامعه‌شناسی سیاسی نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی. چاپ بیست‌وهفتم. تهران: نی.
- پارسانیا، حمید (۱۳۷۶). حدیث پیمان. قم: معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی.
- پرغو، محمدعلی (۱۳۹۸). جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل). چاپ دوم. تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز.
- پیگولوسکایا، نیناویکتورونا (۱۳۶۳). تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم. ترجمه کریم کشاورز. چاپ پنجم. تهران: پیام.
- تاپر، ریچارد (۱۳۸۹). قبایل در قرون هیجدهم و نوزدهم: تاریخ ایران کمبریج. ترجمه تیمور قادری. تهران: مهتاب.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۸۳). سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب شیرانی. تهران: نیلوفر.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۰). دین و سیاست در دوره صفویه. قم: انصاریان.
- جمال‌زاده، ناصر؛ درستی، احمد (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی تاریخی دولت: گسست در پیوند نخبگان و ساخت دولت در عصر صفوی. دانش سیاسی، ۶ (۲)، ۱۰۶-۷۳.
- جملی‌کاری، جووانی فرانچسکو (۱۳۸۳). سفرنامه. ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ. تهران: علمی و فرهنگی.
- جنابدی، میرزاییگ بن حسن (۱۳۷۸). روضة‌الصفویه. به‌کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: موقوفات افشار.
- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ پارسانی، اسماعیل؛ حسین‌پور، رضا (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی تأثیر نهادهای محلی قبل و بعد از انقلاب اسلامی بر مشارکت شهروندی. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵ (۷۷)، ۱۴۶-۱۲۵.

- حافظنیا، محمدرضا؛ ولی‌قلی‌زاده، علی (۱۳۸۶). دولت صفوی و هویت ایرانی. فصلنامه مطالعات ملی، ۸ (۴)، ۳-۳۰.
- خنجی، امیرحسین (۱۳۹۰). قزلباشان در ایران. تهران: الکترونیک.
- خوانساری اصفهانی، محمدباقر (۱۳۹۰). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. جلد پنجم. قم: اسماعیلیان.
- رکابیان، رشید (۱۳۹۸). تبیین رابطه دولت و جامعه در عصر رضاشاه. مطالعات سیاسی، ۱۱ (۴۴)، ۱۱۷-۱۴۲.
- رنجبر، محمدعلی؛ سادات‌حسینی، انسیه (۱۳۹۵). تعامل دین و دولت در دوره شاه صفی. فصلنامه پژوهش‌های تاریخی، ۵۲ (۳)، ۹۵-۱۱۰.
- روملو، حسن (۱۳۸۴). احسن التواریخ. به کوشش عبدالحسین نوایی. تهران: اساطیر.
- زارعیان، مریم (۱۳۹۱). مناسبات روحانیون با دولت در عصر صفوی. جامعه‌شناسی تاریخی، ۴ (۲)، ۸۷-۱۱۶.
- ستوده‌فر، مهدی؛ جدیدی، ناصر؛ قلی‌زاده، آذر (۱۳۹۷). تحلیلی جامعه‌شناختی بر خرافه‌گرایی دینی در عصر مرشد شاهان صفوی. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۹ (۳)، ۱۳۹-۱۵۵.
- سمیعی اصفهانی، علیرضا (۱۳۸۷). جامعه قدرتمند دولت ضعیف تبیین جامعه‌شناختی مناسبات دولت-جامعه در ایران عصر قاجار. فصلنامه سیاست، ۳۸ (۳)، ۱۱۷-۱۴۳.
- سیوری، راجر (۱۳۷۸). ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی. چاپ هفتم. تهران: مرکز.
- شاردن، ژان (۱۳۴۵). سفرنامه. ترجمه محمد عباسی. مجموعه ۱۰ جلدی. جلد سوم، چهارم، هفتم و هشتم. تهران: امیرکبیر.
- شاملو، ولی‌قلی‌بیگ (۱۳۷۱). قصص الخاقانی. تصحیح سیدحسن سادات ناصری. جلد اول. تهران: سمت.
- شریعتی، شهرز؛ عباسی شاهکوه، مهدی (۱۳۹۴). ستهندگی جامعه مدنی شبکه‌ای در ایران؛ بازخوانی رابطه دولت و جامعه ایران در آغاز عصر پهلوی اول با تأکید بر نقش مدرس. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۰ (۳۷)، ۳۷-۶۲.
- صداقت، قاسم‌علی (۱۳۸۴). روحانیت و تعامل با حکومت در حقوق اساسی عصر صفویه. معرفت، ۵ (۹۳)، ۸۱-۹۱.
- صفاکیش، حمیدرضا (۱۳۹۰). صفویان در گذرگاه تاریخ. تهران: سخن.
- صفوی، تهماسب (۱۳۶۳). تذکره شاه‌تهماسب. تهران: شرق.
- صفی‌زاده، فاروق (۱۳۹۲). نگاهی نو به روزگار صفویه. تهران: ایران‌جام.
- عقیلی، سیداحمد (۱۳۹۲). نسبت حاکمیت سیاسی و حیات اقتصادی در دوره اول حکومت صفویه. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۵ (۲۸)، ۱۷۱-۲۱۳.
- عقیلی، سیداحمد (۱۳۹۵). تحلیل تاریخی عملکرد قزلباشان قبل و بعد از تشکیل دولت صفوی. مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۰ (۱۸)، ۱۶۲-۱۳۵.
- غفاری‌فرد، عباسقلی؛ نوایی، عبدالحسین (۱۳۸۱). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه. تهران: سمت.
- فرهانی منفرد، مهدی (۱۳۸۸). مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران. چاپ دوم. تهران:

امیرکبیر.

فلسفی، نصرالله (۱۳۶۹). زندگانی شاه عباس اول. چاپ چهارم. تهران: علمی.

فوران، جان (۱۳۹۴). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران: از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۸۷۹ شمسی تا انقلاب. ترجمه احمد تدین. چاپ پنجم. تهران: رسا.

فیرحی، داود (۱۳۸۶). تاریخ تحول دولت در اسلام. قم: انتشارات دانشگاه مفید.

فیگوئروا، دن گارسیا (۱۳۶۳). سفرنامه. ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نو.

کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۷۲). دموکراسی و دیکتاتوری و مسئولیت ملت. مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی، ۱ (۶۸)، ۴-۷.

کریمی، زهرا؛ خرمی، آزاده (۱۳۹۴). بررسی عملکرد اقتصادی ایران در عصر صفوی و مقایسه آن با اروپای قرن ۱۷ با رویکرد نهادی. مجله برنامه‌ریزی و بودجه، ۲۰ (۲)، ۱۸۰-۱۴۳.

کشاوری، زهراسادات؛ چلونگر، محمدعلی؛ منتظرالقائم، اصغر (۱۳۹۶). تبیین و تحلیل نقش طبقات اجتماعی در فرایند تمدنی دولت صفویه. فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، ۲۷ (۳۴)، ۱۶۳-۱۳۹.

کمالی، مسعود (۱۳۸۱). جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران. ترجمه کمال پولادی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر. ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: خوارزمی.

کیوانی، مهدی (۱۳۹۲). پیشه‌وران و زندگی صنفی آنان در عصر صفوی. ترجمه یزدان فرخی. تهران: امیرکبیر.

گارثویت، جین رالف (۱۳۸۷). تاریخ سیاسی ایران از شاهنشاهی هخامنشی تاکنون. ترجمه غلامرضا علی‌بابایی. تهران: اختران.

گور، ژان (۱۳۹۰). قزلباش شاه‌شاه عباس کبیر. ترجمه بهرام افراسیابی. تهران: نگاه.

مرتضوی، سیدخدایار؛ رضایی حسین‌آبادی، مصطفی؛ قرائتی، اردوان (۱۳۹۴). گفتمان تشیع و برسازی هویت ملی در ایران عصر صفوی. پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۵ (۳)، ۱۸۲-۱۵۷.

منشی ترکمان، اسکندربیک (۱۳۸۷). تاریخ عالم‌آرای عباسی. به‌اهتمام ایرج افشار. چاپ چهارم. تهران: امیرکبیر.

منشی قمی، احمدبن حسین (۱۳۸۳). خلاصة‌التواریخ. تصحیح احسان اشراقی. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

میراحمدی، مریم (۱۳۶۳). دین و مذهب در عصر صفوی. تهران: امیرکبیر.

میرزاسمیعی، محمدسمیع (۱۳۶۸). تذکرةالملوک. به‌کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: امیرکبیر.

میگدال، جونل (۱۳۹۵). دولت در جامعه. ترجمه محمدتقی دلفروز، تهران: کویر.

نجف‌زاده، مهدی (۱۳۸۷). بازخوانی رابطه قدرت در ایران دولت ضعیف و جامعه قوی. رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۳ (۵)، ۹۵-۷۵.

نجف‌زاده، مهدی؛ عباسی شاهکوه، مهدی (۱۳۹۲). پیامدهای ساخت دولت مدرن پهلوی اول بر جامعه شبکه‌ای ایران. مطالعات سیاسی، ۵ (۲۰)، ۹۰-۶۹.

نویدی، داریوش (۱۳۸۶). تغییرات اجتماعی-اقتصادی در ایران عصر صفوی. ترجمه هاشم آقاجری. چاپ دوم. تهران: نی.

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۹۶). تاریخ روابط خارجی ایران (از ابتدای دوران صفویه تا پایان

- Arjomand, Said Amir (1983). *The Office of Mulla-Bashi in Shi'ite Iran*. *Studia Islamica*, 57 (2), page 135-146. Available at: <https://doi.org/10.2307/1595486>
- Farmayan, Hafez (1969). *The Beginnings of Modernization in Iran. The Policies and Reforms of Shah Abbas I (1587-1629)*. Middle East Center Research Monograph number 1 (Salt Lake City: University of Utah), 5: Mazzaoui, The Origins of the Safavids, 15; and Savory, Iran under the Safawids, 45-46.
- Ferrier, Red (1998). *Women in Safavid Iran: The Evidence of European Travelers*, in G.R. Hambly (ed.) *Women in the Medieval Islamic World: Power Patronage and Piety*. New York: St. Martin's Press, page 383-406.
- Lambach, Daniel. (2004). State in Society: Joel Migdal and the limits of state authority. In: *Political Concepts beyond the Nation State: Cosmopolitanism, Territoriality, "Democracy"*. Copenhagen: Danish Political Theory Network.
- Migdal, Joel. (1988). *Strong Societies and Weak States; State-Society Relationship and State Capabilities in the Third Worlds*. Princeton University press.